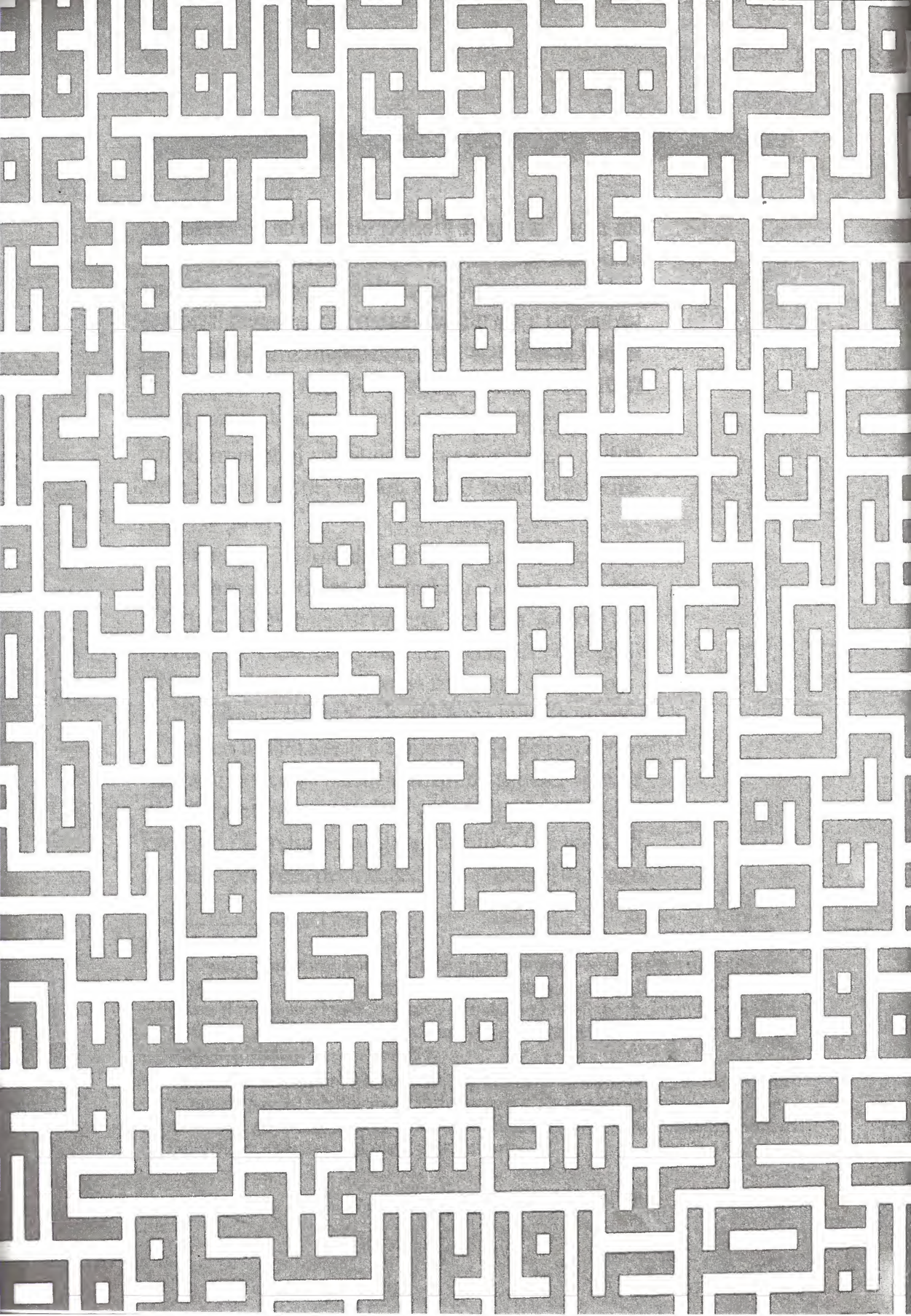

GAZALI IZBAVLJENJE OD ZABLUDE

Ebu Hamid el-Gazali, IZBAVLJENJE OD ZABLUDE

الْمُنْقِذِينَ الضَّالِّينَ
وَالْمُؤَيَّلِينَ إِلَى نَيْبِ الْعِزَّةِ وَالْجَلَالِ

NEIMAR
VISOKO 1998.

Naslov originala:

Ebu Hamid el-Gazali

El-munkiz min ed-dalal

© Copyright: Hilmo Neimarlija, Prijevod, predgovor i biljeske

Ebu Hamid el-Gazali: IZBAVLJENJE OD ZABLUDE, Visoko 1998.

Izdavač: NEIMAR, Visoko

Glavni i odgovorni urednik: Mehmed A. AKŠAMIJA

Recenzenti: Nusret Čančar, Muhamed Mrahorović

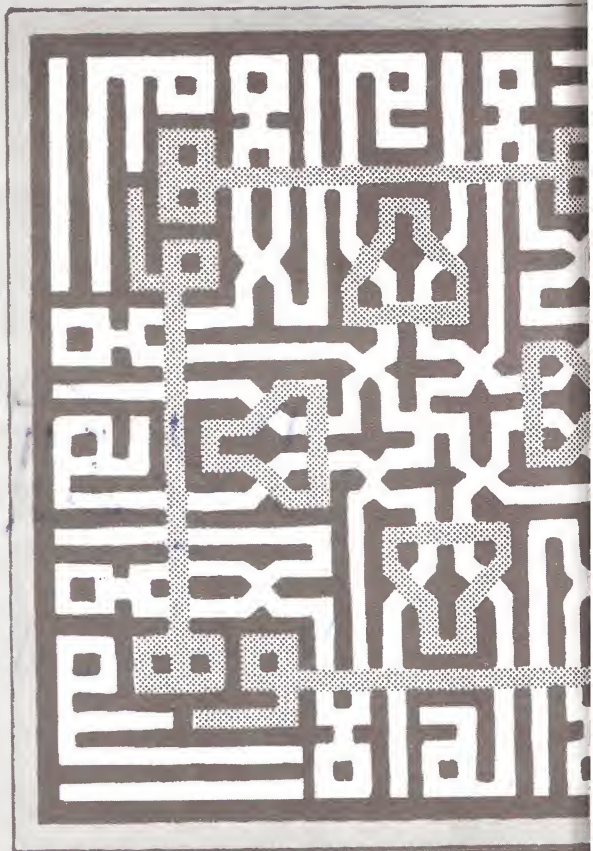
Lektor: Džemaludin Latić

Likovno-grafičko oblikovanje: Mehmed A. AKŠAMIJA

Tehničko uređenje: Fuad Muslić

Računarska obrada: B KONCEPT, Sarajevo

Tisak: BORAC, Travnik

GAZALI IZBAVLJENJE OD ZABLUDE

prijevod i bilješke HILMO NEIMARLIJA

النقطة الضالة
Mbarizije od zablude
Don Hamid
al-Jazali

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم
مفتي محمد رشيد رضا

PREDGOVOR

Ebu Hamid Muhamed ibn Muhamed ibn Muhamed el-Gazali najistaknutiji je predstavnik religijskih nauka islama i nosilac najčasnijih naziva u svijetu islama, naziva jamac islama i obnovitelj islamske religije. Prvi naziv on dijeli sa nekolicinom dostojanstvenika islamske misli i prakse; po drugom nazivu on pripada lancu ličnosti u čijim djelima i djelovanjima se, u duhu poznatog hadisa Muhammeda alejhisselam, vitalno određuju stoljeća ili epohe više islamske opstojnosti.

Gazali je živio u drugoj polovini petog i prvim godinama šestog stoljeća islamske ere (450/1058-505/1111). Duboko religiozna duša, iznimno radoznao i samostalan duh, izvoran i sistematičan mislilac, svestran i discipliniran naučnik, Gazali je već sredinom četvrte decenije života, kao pisac i profesor slavnog sveučilišta Nizamija u Bagdadu, stekao ugled vodećeg vjerskog učenjaka islamskog svijeta toga vremena. Djela koja je napisao u kasnijim godinama, napose **Oživljenje vjerskih nauka**, uvećala su njegov ugled i proširila raspon njegovog utjecaja, tako da se Gazalijevo ime vremenom poistovjetilo sa vrhuncima religijskih nauka islama, čineći ih i dan-danas bližim i određenijim.

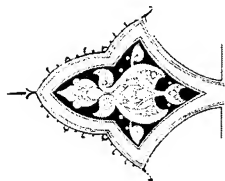
Imami Gazali je pružio veliki i originalni doprinos islamskom pravu, teologiji, filozofiji, tesavufu. U svakoj od ovih oblasti Gazalijeva djela predstavljaju žive sadržaje svake više islamske obnrazovanosti. Međutim, jedinstveni položaj u duhovnoj povijesti islama Gazali zauzima u prvom redu po tome što je te nauke ili oblike duhovnog izobražavanja islamskog učenja i prakse podvrgao fundamentalnom preispitivanju, kritici i uzajamnom ogledanju sa stanovišta unutarnjeg suglasja objavljene istine vjerozakona, mističkog otkrića i racionalne spoznaje. Njegov pokušaj da učini "ortodoksiju mističnom, misticizam ortodoksnim, a oboje filozofičnima", bez presedana je u svijetu islama i sigurno mu je teško naći odgovarajući primjer u nekoj drugoj duhovnosti.

Imami Gazali je istodobno jedan od onih likova klasične islamske učenosti čija su djela, snagom sveopće duhovne izražajnosti, mnogokratno prešla religijske i kulturne granice islamske posebnosti. Njegova misao utkana je u srednjovjekovnu i novovjekovnu zapadnu misaonost, u jevrejsku teologiju i filozofiju, u duhovne pokrete koji su ponikli na hindustanskom tlu susreta islamskih učenja i indijske religijsko-filozofske tradicije. Poznat je i cijenjen utjecaj Gazalijevog djela na Moresa Majmonidesa, Tomu Akvinskog, Majstora Ekhartha, a u novije vrijeme sve više se ističe, na podlozi otkrića dubokih podudarnosti, mogućnosti da je ono utjecalo i na Descartesa, Leibniza, Kanta. S druge strane, uočava se bliskost glavnih Gazalijevih postavki i savremenog mišljenja.

Gazali je također i veliki učitelj plemenitosti. Svoje pisano djelo on je ispunio moralnim bogatstvom svoga života, a njegov život u kojem kao da se odrazio muslimanski svijet njegovog vremena u svim vitalnim vjerskim, intelektualnim i moralnim vrijednostima i stremljenjima, oprekama i mogućnostima, bio je konkretna, osobna egzistencija islamske istine opstojanja. Ono što je činio zrači metafizičkom uzvišenošću i djeluje snagom nepomućene iskrenosti, dosljedne i dostojansvene čovječnosti. Poznavaoči Gazalijevog života i djela, stariji i savremeni, muslimanski i nemuslimanski, saglasni su u tome da je on jedan od najplemenitijih likova koje je islamski svijet dao nizu istinskih genija čovječanstva.

Gazalijeva duhovna autobiografija, **Izbavljenje od zablude**, otkriva nam ovog plemenitog genija islama u čudesnoj suzdržanosti i uvjerljivosti njegovog kazivanja o vlastitom duhovnom putu. U ovom djelu Gazali zapravo govori o svojoj vjeri i o iskušenjima, sumnjama i spoznajama kroz koje je ona prolazila težeći čistoj sigurnosti. Govoreći o nečemu što je za veliku većinu ljudi oduvijek bilo od najviše životne važnosti, on to čini na krajnje jednostavan i jasan način i to je dodatni razlog što je **Izbavljenje od zablude** najpoznatija i vjerovatno najznačajnija duhovna autobiografija u muslimanskim književnostima.

U ime Boga, Milostivog, Samilosnog!

Hvaljen neka je Bog, čijim hvaljenjem počinje svaka rasprava i svaka besjeda, i blagoslovljen neka je Muhammed izabranik, čovjek od vjerovjesništva i poslanstva, njegovi srodnici i njegovi drugovi koji odvrćaju od zablude!

Tražio si od mene, brate u vjeri¹, da ti otkrijem svrhu i tajne nauka, opasnost i ponore škola mišljenja, i da ti ispriповijedam šta sam sve pretrpio izvlačeći istinu iz zbrke različitih sljedbi čiji su načini postupanja i putevi suprotstavljeni, i kakvu sam odvažnost pokazao

*1 Brat u vjeri, *el-eh fi ed-din*. Riječ *din* javlja se u Kur'anu u značenju suda, suđenja (usp. 1,3), i u značenju religije uopće, odnosno, islama kao religije kod Boga ili religije muslimana (usp. 3, 19; 5,3; 109,6). U poznatom hadisu koji bilježi Muslim u *Sa-hihu* (v. bilješku 9), Muhammed – Bog mu se smilovao i mir mu podario! – pobliže određuje *din muslimana* kao jedinstvo osnovnih praktičnih dužnosti (*islam*), osnovnih vjerskih dužnosti (*iman*) i karakternih dužnosti (*ihsan*). Vremenom je riječ *din* zadobila pretežno važenje oznake za religijsku cjelokupnost islama, i u tom smislu je uglavnom koristi i Gazali.

U prevođenju Kur'ana, hadisa, i uopće religijskih tekstova iz arapskog u naš jezik, zadržala se praksa prevođenja *dina* sa *vjera*, čime se, zapravo, potire razlike između *imana* i *dina*, to jest, izjednačuje se značenje vjere, kao odnosa prema Bogu, i religije, kao ukupnog životnog držanja koje je uslovljeno i određeno vjerom. Cijeneci, međutim, tu prevodilačku praksu i postojanost sintagmi kao što je sintagma *brat u vjeri*, na ovom i još nekim mjestima *din* prevodimo sa *vjera*. Inače, *religijom* prevodimo *din*, *vjerom iman*, *vjerozakonom šeria/t*, *vjeroispoviješću mille/t*, (*vjerskom*) *zajednicom umme/t*.

uzdižući se iz nizine oponašanja u vjeri² do uzvisine traženja objašnjenja. Tražio si da ti iznesem, prvo, kakvu sam korist izvukao iz nauke kelama³, drugo, kako sam omrznuo puteve talimija⁴, koji su, u slijedenju

*2 Oponašanje u vjeri, *taklid*. U uobičajenom smislu, *taklid* znači oponašanje, podržavanje ili slijedenje drugoga u onome što govori ili čini s ubijedenošću da je u tome istina koja ne iziskuje provjeru niti dokazivanje. *Taklid* se izvorno i s obzirom na pretežnu potrebu odnosi na oponašanje u stvarima religije. U klasičnoj literaturi islama *taklid* se javlja kako u značenju "sugestivnog oponašanja", koje ne pretpostavlja niti dostiže samo/razaznanost u duhu njegovog nosioca, tako i u značenju "voljnog oponašanja", koje počiva na svjesnoj prepuštenosti slijepom ili bespogovornom slijedenju imama (učitelja, vodiča), kojega se smatra nepogrešivim i neospornim garantom istine. Historičar i leksikograf Džemil Saliba iznalazi klasično određene sugestivnog oponašanja upravo u *Izbavljenju od zablude*. (Usp. Džemil Saliba, *El-Mu'džem el-felsefi*, Bejrut-Kairo 1978, knjiga I, str. 328.) U drugom značenju riječ *taklid* zadobila je tehničko, odnosno relaciono značenje u odnosu na *idžtiħad* (v. bilješku 43), koje pojedini evropski islamolozi dovode do kategorijalnog važenja u smislu dijeljenja svih pripadnika islama na *mukalide* – oponašatelje, i *mudžteħide* – one koji se u otvorenim pitanjima religije upuštaju u vlastito tumačenje.

*3 Nauka kelama, *ilm el-kalam*. U islamskoj obrazovanosti tradicionalnog ustrojstva, u kojoj su vjerske nauke razvrstane na tri glavne grane: nauka o vjerovanju (*ilm el-akide*), nauka o vjerozakonu (*ilm el-fikh*) i nauka o karakternosti (*ilm el-ahlak*), nauka kelama se određuje kao "nauka koja nas uči o istinama islamskog vjerovanja sa tačnim logičkim dokazima" (M. Handžić). U zapadnim naukama *ilm el-kelam* se imenuje islamskom skolastikom, ortodoksnom skolastikom, skolastičkom teologijom, teologijom uopšte, i dijalektičkom teologijom. Kako se radi o nauci koja koristi "onaj metod diskurzivnog izlaganja koji mogućnosti dijalektike naslijeđene od grčkih filozofa stavlja u službu religijskih shvatanja koja nude Kur'an i hadis" (H. Corbin), ovaj posljednji naziv sve više potiskuje ostale, jer najizravnije određuje metodu bit i povijesnu formiranost nauke kelama u odnosu na druge duhovne discipline u islamu. (Šire o izvorima, temeljnim pitanjima i metodici, glavnim razvojnim fazama i ulozi Gazalija u razvoju *ilm el-kelama*, usp. Fazlur Rahman, *Duh islama*, Beograd, 1983, str. 127-145; Henry Corbin, *Historija islamske filozofije*, Sarajevo 1987, str. 98-115, 251-257 i 293-297; Nerkez Smailagić, *Klasična kultura islama I*, Zagreb, 1973, str. 125-216; Mehmed Handžić, *Ilmul-kelam*, Sarajevo 1934).

*4 Talimije, *ehl et-'lim*, sljedbenici učenja o podučavanju od nepogrešivog imama. Talimije su ogranak ismailijskog šiizma i naučavali su da je istina samo u podučenosti i podučavanju (*ta'lim*) od nepogrešivog učitelja (*mu'allim ma'sum*). Prema navodu

imama, nesposobni da dokuče istinu, treće, kako sam omalovažio puteve filozofiranja⁵, i kako sam, konačno, pristao uz put tesavufa⁶. Htio bih da ti otkrijem i srž istine koja mi se ukazala u mojim ispitivanjima ljudskih naučavanja, ono što me odvratilo od nastavničke djelatnosti u Bagdadu, gdje sam imao mnogo učenika, te što je dovelo do toga da joj se ponovno vratim u Nišapuru, nakon dugo vremena. Požurio sam da udovoljim tvome traženju, pošto sam uvidio iskrenost tvoje želje.

Gazalijevog mlađeg suvremenika, znamenitog hereziografa Abdulkerima Šehrestanija (u. 548/1153.), *ehl et' - ta'lim* je bio naziv pripadnika sljedbe u Horasanu, dok su ih u Iraku nazivali *batinijama* (v. bilješku 10). (Usp. Aš-Šahrastani, *Knjiga o religijah i sektah*, Moskva 1984, str. 168.)

- *5 Filozofiranje, *tefelsuf*. Ovaj oblik uključuje pogrdni prizvuk u odnosu na osnovni oblik *felsefe* (filozofija i/ili filozofiranje), pa bi ga se moglo prevesti i kao *nadrifilozofiranje* ili *nadrifilozofija*. Gazali ga koristi na još nekoliko mjesta u *Izbavljenju od zabluda* ne iznoseći razlog usljed kojega njime zamjenjuje osnovni oblik, kojim se inače služi. Preplitanje ovih dvaju oblika u kojem se filozofija lišava jednoznačnosti nije, međutim, karakteristično samo za ovo Gazalijevo djelo; sličan postupak susrećemo, primjerice, u slavnom "filozofskom romanu" *Živi sin Budnoga* (*Haj ibn Jakzan*) Ibn Tufejla (581/1185), muslimanskog filozofa i pisca iz Španije. (Usp. bilješku 61a Tarika Haverića u Ibn Tufayl, *Živi sin Budnoga*, Sarajevo 1985, str. 22-3.) No videći u onome što se imenovalo filozofijom u njegovo vrijeme u islamu, pored ostalog, neautentično bavljanje filozofijom i slijepo slijeđenje filozofa iz ranijih vremena, Gazali očito nagovještava razlog upotrebe oblika *tefelsuf*, čiji pogrdni prizvuk, dakle, nikako ne treba miješati sa prizvukom obezvređujućeg popularnog mnijenja o filozofiji i filozofiranju.
- *6 Tesavuf, *tesavvuf*, ili, u evropeiziranom obliku, *sufizam*, islamski misticizam. U osnovnim crtama može se podvesti pod opću odrednicu mistike kao "doživljajnog iskustva apsolutnoga" (L. Gardet). Njegovu pak nesvodivost na jedno određenje koje bi ga htjelo obuhvatiti u svem obilju izvornog iskazivanja otkriva podatak da su već stariji muslimanski historičari iznašli oko hiljadu sufijskih definicija tesavufa. Kao oblik prakse i praktičnog držanja tesavuf se uobičajeno određuje u odnosu na vjerorazakonom ustanovljeni sklop činjenja i ponašanja, a kao način intuitivnog spoznavanja i simboličke aktivnosti naspram diskurzivnog mišljenja i "rada pojma" disci-

Išćući pomoć od Boga, uzdajući se u Njega, moleći da me uputi i tražeći od Njega utočište, kažem:

Znaj – uputio te Uzvišeni Bog pravim putem i otvorio tvoje srce za istinu! – da razilaženje ljudi u religijama i vjeroispovijestima, zatim razilaženje jedne vjerske zajednice⁷ na škole mišljenja, sa mnoštvom sljedbi i oprečnih puteva, jest duboko more u kojem se većina utopila i iz kojeg se malo njih spasilo. Svaka skupina smatra da je upravo ona spašena, “svaka stranka radosna usljed onoga što ispovijeda”⁸, i to je ono što nam je obećao Izabranik među poslanicima, – Bog ga blago-

plinarno organiziranog u nauci kelama, teoriji prava, filozofiji. U zapadnim istraživanjima tesavufa, koja započinju početkom prošlog stoljeća, posebna pažnja poklanja se genezi mističke svijesti i prakse u islamu, te derviškim redovima ili bratstvima sljedbenika tesavufa. (Šire o tesavufu, sufijskoj literaturi, praksi i redovima, te ulozi Gazalija u osiguranju pravovjernosti tesavufa i spoznajne i moralne punovažnosti sufijskog iskustva, u: Fazlur Rahman, *Duh islama*, str. 183-233; Louis Gardet, *Mistika*, Zagreb 1983, str. 116-136; Eva de Vitray Meyerovitch, *Antologija sufijskih tekstova*, Zagreb, 1988; Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1986.)

*7 Razilaženje jedne vjerske zajednice, *ihtilaf el-umme*. U izdanju *Izbavljenja od zablude*, koje su priredili Džemil Saliba i Kamil Ijad, i koje se smatra najpouzdanijim, na ovom mjestu stoji *eimme* (*eimme*, vjerski prvaci, vođe; *ihtilaf el-eimme*, razilaženje vjerskih prvaka.) Isto stoji i u izdanju Mustafe Ebul-Ulaa i Muhameda Džabira. U izdanju *Izbavljenja od zablude*, koje je priredio Abdul-Halim Mahmud, na ovom mjestu stoji *umme*. U izdanju francuskog prijevoda *Izbavljenja od zablude* sa Salibinim i Ijadovim tekstom izvornika, prevodilac Ferid Džebr ne prihvata njihovu lekciju i čita *umme*. Istom čitanju pribjegava i prevodilac na ruski Artur V. Sagadejev. Prevodilac na engleski W. Montgomert Watt prihvata Salibinu i Ijadovu lekciju i čita *eimme*. Opredivelili smo se za lekciju Abdul-Halima Mahmuda i rješenje prevodilaca na francuski i ruski. (O korištenim izdanjima izvornika i prijevoda *Izbavljenja od zablude*, usp. Bibliografsku bilješku.

*8 Kur'an, 23, 53; 30, 32. (Navodi iz Kur'ana dani su, uglavnom, prema prevodu Besima Korkuta: *Kur'an s prijevodom*, Sarajevo 1984.)

slovio! iskreni, čija se obećanja ispunjavaju, kada je rekao: "Moja zajednica će se podijeliti u sedamdeset i tri sljedbe, a samo jedna od njih će biti spašena."⁹ I već se zbililo to što je obećao da će biti.

Još od najranije mladosti i najljepšeg doba života, otkad sam se približio zrelosti i prije nego što sam napunio dvadeset godina, pa sve do sada, a navršio sam pedeset, uvijek sam se smjelo bacao u bezdan tog dubokog mora, gazio sam u njegovu duboku vodu odvažno, a ne kao kukavica ili oprezan čovjek. Udubljavao sam se u sva nejasna mjesta, nasrtao na sva teška pitanja, hrabro se izlagao svim opasnostima, ispitivao vjerovanje svake sljedbe, razotkrivao skrivene misli škole

*9 Iskaz Božjeg poslanika Muhammeda – Bog mu se smilovao i mir mu podario! – u nastavku *hadis*. Hadis je predaja, odnosno kazivanje o tome šta je Božji Poslanik rekao, učinio, odobrio ili zabranio, a također i predaja o iskazima i postupcima njegovih drugova. U islamskoj obrazovanosti i životnoj praksi muslimana hadis je jedan od dva oblika u/poznavanja i životnog preuzimanja onoga što je Božji Poslanik govorio i činio; drugi je oblik sunet (*sunnet*, *suna*), to jest, vjerski normirana praksa živog usvajanja iskaza i postupaka Božjeg Poslanika, Savremeni muslimanski naučnik Fazlur Rahman razgraničava ova dva oblika kao *verbalnu* i *praktičnu tradiciju*.

Hadis je istodobno i naziv izvorne discipline koja se razvila tokom drugog i trećeg stoljeća kao kompleksna nauka o islamskoj tradiciji ili tradiciji islamske izvornosti. Najvažnija faza u njenom razvoju bila je faza sakupljanja, odabiranja i sistematiziranja ogromne građe o životu i praksi Muhammeda – Bog mu se smilovao i mir mu podario! Nastalo je više zbirki hadisa, među kojima je šest njih zadobilo važenje autoritativnih zbirki: *Sahih* Muhameda ibn Ismaila Buharija, *Sahih* Muslima ibn el-Hadžadža Kušajrija, *Sunen* Ebu Davuda Sidžistanija, *Džami* Ebu Isa Tirmizija, *Sunen* Ebu Abdurahmana Nesaija, i *Sunen* Ibn Madže Kazvinija. Međutim, premda se od pojedinih zapadnih islamologa označavaju kanonskim, ove zbirke nisu zapravo obesnažile druge zbirke hadisa niti su presjekle tokove verbalne predaje kao izvora za upoznavanje onoga što je Božji Poslanik govorio i činio, tako da se kasniji islamski pisci nisu držali samo njih u navođenju i interpretiranju iskaza i postupaka Božjeg Poslanika. To napose važi za Gazalija. Kako su u izdanjima *Izbavljenja od*

miljenja svake skupine, kako bih odijelio istinito od lažnog, vjerodostojnu predaju od krivovjerne novotarije.

Nisam pustio nijednog batiniju¹⁰ a da nisam poželio da se upoznam s njegovim ezoterizmom, niti zahiriju¹¹ a da nisam ushtio da spoznam suštinu njegovog egzoterizma, niti filozofa a da se nisam primorao da proknem u bit njegove filozofije, niti mutekelima a da se nisam potrudio da se uputim u svrhu njegove dijalektike i raspravljanja, niti sufiju a da nisam žudio da otkrijem tajnu njegovog misticizma, niti pobožnjaka a da nisam nastojao promotriti kako na njega djeluje njegova pobožnost, niti krivovjernika koji poriče Božja svoj-

zablude, koja smo koristili, samo neki hadisi dokumentirani od priređivača, svaki Gazalijev navod koji izravno ili kontekstom upućuje na Božjeg Poslanika nastojali smo pronaći u spomenutim zbirkama. Koristili smo *El-Mu'džem el-mufehres li el-faz el-hadis en-nebevi* (Lajden 1962), u kojem su provedene najpotpunije konkor-dancije glavnih hadiskih zbirki. Za hadise koje smo pronašli da su navedeni u nekoj od zbirki, u bilješkama smo to naznačili, a za one za koje nismo utvrdili da su navedeni, upućujemo na ovu bilješku.

Hadis o dijeljenju muslimanske zajednice nalazi se u svakoj od autoritativnih zbirki, ali sadrži iskaz: "Jevreji su se podijelili u sedamdeset i jednu sljedbu, hrišćani će se podijeliti u sedamdeset i dvije sljedbe, a moja zajednica će se podijeliti u sedamdeset i tri sljedbe."

- *¹⁰ Batinije, *batini*, ezoterici. Batinije su interioristi koji naučavaju unutarnji, skriveni, tajnoviti smisao kur'anskih iskaza, te ih podvrgavaju alegorijskom tumačenju, *tevilu* (*te'vil*), kako bi dospjeli do unutarnje istine objavljenog učenja. Kod Gazalija, kao i kod drugih pisaca njegovih savremenika, *batini* je tehnički naziv ali i historijska oznaka koja se odnosi na sljedbu batinija (*talimija*), o čijem naučavanju je on napisao više djela.
- *¹¹ Zahirije, *zahiri*, egzoterici. Zahirije su eksterioristi koji, suprotno batinijama, naučavaju doslovni smisao kur'anskih ajeta/stavaka i hadisa. Kao i *batini*, *zahiri* je tehnički termin u islamskoj teologiji i filozofiji, međutim, kao historijska oznaka odnosi se na pravnu školu, koja je bila raširena naročito u muslimanskoj Španiji, ali se nije održala do našeg vremena. Najpoznatiji predstavnik ove pravne škole bio je Ibn Hazm el-Endelusi (456/1063), slavni pjesnik, hereziograf, pravnik, teolog i filozof iz Španije.

stva¹² a da nisam krišom ispitivao pozadinu takvog uvjerenja, kako bih uočio razloge njegovog drskog poricanja Božjih svojstava i njegovog krivovjerja.

Žeđ za suštinom stvari bila je moje svojstvo i moj običaj od samog početka i od najranije mladosti. Bio je to nagon bez mog izbora i promišljanja, sve dok u meni nisu oslabile stege oponašanja u vjeri i skršila se naslijeđena vjerovanja, kada sam se približio mladalačkom dobu. Jer, vidio sam da hrišćanska djeca odrastaju uvijek u hrišćanstvu, jevrejska djeca odrastaju samo u judaizmu, a muslimanska djeca u islamu. Čuo sam predaju o Božjem Poslaniku – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – u kojoj kaže: “Svako ko se rodi, rodi se kakvim ga je Bog stvorio¹³, a roditelji ga učine Jevrejinom,

*12 Krivovjernik koji priče Božja svojstva, *zindik muattil*. U muslimanskoj literaturi iz prvih stoljeća islama zindik je najprije oznaka za manihejca i pripadnika nemonoteističkih religija, potom (i) za pripadnika neke od muslimanskih sljedbi koje su proglašavane zabudjelim u stvarima vjerovanja, napose za osobu koju se karakteriziralo heretikom koji prikriva ili odbija priznati vlastito krivovjerje. U kasnijim vremenima *zindik* je oznaka kako za heretika, dualistu i politeistu, tako i za ateistu. *Muattil* je također oznaka iz ranog perioda islama i prvotno se odnosi na one koji su, suprotstavljajući se antropomorfističkim implikacijama doslovnog čitanja kur'an-skih iskaza o Bogu, odricali Božja svojstva i zagovarali učenje o čistoj Božjoj jedno-sti slobodnoj od svakog sadržavanja. U Gazalijevo vrijeme i ranije njome su označavani *mutezilije* (v. bilješku 33), no kasnije i ona gubi izvornu određenost postaje oznaka za neznabošca i nevjernika uopšte.

*13 Kakvim ga je Bog stvorio, *ala el-fitre*. Riječ *fitre*, koju u jednoj od prethodnih rečenica prevodimo sa “urođena sklonost”, a u sljedećoj sa “stvorenost od Boga”, nalazi se u Kur'anu (30, 29) kao jedinica dvočlane sintagme *fitret-e-Allah*, koju Besim Kortkut prevodi sa “vjera, djelo Allahovo”, a Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević sa “Božja priroda”. Prevodeći ovaj hadis, Mehmed Handžić prevodi/tumači *fitre* sa “islam u prilagodiva priroda i duša”, dok u popularnoj recepciji hadisa, napose u praksi njegovog verbalnog preuzimanja i prenošenja u našem jeziku, nije rijetko izjednačavanje *fitre* sa islamom kao praiskonskim i univerzalnim oblikom religije. U islam-

ili hrišćaninom, ili mazdejcem.”¹⁴

Moje unutarnje biće krenulo je u potragu za suštinom izvorne stvorenosti od Boga i suštinom vjerovanja preinačenih oponašanjem roditelja i učitelja, te u potragu za razlikom među vjerovanjima nastalim oponašanjem. Njihova su načela poticajna, a u razlikovanju istine od laži u njima postoje neslaganja. I rekoh sebi:

“Najprije, moj cilj je da steknem znanje o suštini stvari. Nužno dakle, moram tragati za suštinom znanja! A što je ona?”

Postalo mi je jasno da je izvjesno ono znanje u kojem se saznano otkriva ne ostavljajući sumnje, i uz koje ne pristaje mogućnost zablude i privida. A takvo nešto duh nije kadar dosegnuti. Jer, sigurnost od pogreške treba da bude usporediva sa izvjesnošću i da se opire dokazivanju lažnosti, tako da, kada bi neko pretvorio kamen u zlato a štap u zmiju, to ipak ne bi izazvalo sumnju i poricanje. Tako, ja znam da je deset veće od tri, pa ako mi neko kaže: “Ne, tri je veće od deset, a dokaz je što ću pretvoriti ovaj štap u zmiju”, i na moje oči ga odista pretvori, neću usljed toga posumnjati u ono

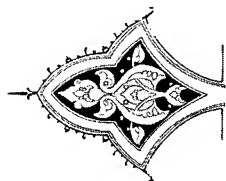
skoj spoznajnoj teoriji, kojoj je Gazali pružio umnogome jedinstven doprinos, *fitre* se javlja kao oznaka za jedan od apriornih oblika saznanja, ili prvobitnih znanja (*ulum el-ervvelije*), i znači čovjekovu prirodenu spoznajnu naklonost. (Drugi oblici su *tab'a*, prirodena duhovna struktura čovjeka, i *garize*, prirodena spoznajna sposobnost čovjeka.)

¹⁴ Buhari, *Sahih*. U ovom obliku hadis je uglavnom poznat i najčešće navođen. U Muslimovom *Sahihu* zabilježena je sljedeća verzija: “Svakog čovjeka njegova majka rodi kakvim ga je Bog stvorio, pa ga roditelji učine Jevrejinom, ili hrišćaninom, ili mazdejcem, a ako su muslimani, muslimanom.”

što znam; iz toga će proizaći samo to da ću se začuditi jednoj takvoj moći, a neću posumnjati u ono što znam.

Nakon toga, uvidio sam da sve ono što ne znam na taj način, i u što nisam siguran s tom vrstom izvjesnosti, jest znanje nepouzđano i nesigurno, a nijedno nesigurno znanje nije izvjesno znanje.

ZAPADANJE U SKEPTICIZAM I PORICANJE ZNANJA

Potom sam preispitao svoja znanja i ustanovio da sam, izuzimajući osjetilne danosti i razumske nužnosti, prikraćen za znanja sa tim svojstvima. Pa rekoh:

“Sada, nakon što sam se razočarao, imam samo želju da ispitam jasna znanja. A to su osjetilne danosti i razumske nužnosti. Stoga je neizbježno da najprije postignem izvjesnost svoga povjerenja u osjetilne danosti i izvjesnost svoje sigurnosti od zablude u razumskim nužnostima; jesu li one poput moje ranije sigurnosti u vjerovanja preuzeta oponašanjem I sigurnosti većine ljudi u misaone spoznaje, ili je to nesumnjiva sigurnost u kojoj nema varke niti opasnosti?”

Prihvatio sam se s krajnjom ozbiljnošću da razmatram osjetilne danosti i nužnosti razuma, te da vidim da li bi mi bilo moguće da sâm u njih posumnjam. Dugotrajno podvrgavanje sumnji dovelo me do toga da više nisam mogao vjerovati ni u pouzdanost osjetilnih danosti. Sumnja u njih me obuzimala, i kao da je govorila:

“Otkud to povjerenje u osjetilne danosti? Najmoćnije osjetilo je osjetilo vida, i kada se upravi prema sjenci ono vidi da sjenka stoji i da se ne miče, te zaključuje da nema kretanja. Potom, iskustvenim putem i posmatranjem, sat kasnije, spoznaje da se sjenka kreće, no da se ne kreće odjednom i namah, već postupno, malo pomalo, tako da nikada nije u stanju mirovanja. Ono gleda zvijezdu na nebu i vidi da je mala, ne veća

od novčića, dok geometrijski dokazi govore da je veća od Zemlje.”

U ovom i sličnim slučajevima osjetilnog opažanja, osjetilo kao sudac donosi svoj sud, no sudac razum ga pobija i pokazuje neistinitost osjetilnog suda koji se nikako ne može braniti. Rekoh:

“Uništeno je moje povjerenje i u osjetilne danosti. Možda je moguće vjerovati razumskim danostima, koje su prva načela, kao naš iskaz da je deset veće od tri, ili da se jednoj istoj stvari ne može nešto istovremeno priricati i odricati, ili da jedna ista stvar ne može biti i stvorena i oduviječna, postojeća i nepostojeća, nužna i nemoguća.”

Ali, osjetila odgovaraju: “Zašto si siguran da tvoje povjerenje u razumske danosti nije slično tvome povjerenju u osjetilne danosti; jer, nama si bio vjerovao, no dođe sudac razum i utjera nas u laž. Da ne bi’ suca razuma, ti bi i dalje nas smatrao istinitima. A možda iza suca razuma ima neki drugi sudac koji bi, kada bi se pojavio, pokazao lažnost razuma u suđenju, kao što se pojavio sudac razum i pokazao lažnost osjetila u suđenju. To što se takvo opažanje ne obznanjuje, ne pokazuje da je ono nemoguće.”

Malo sam oklijevao s odgovorom, pa osjetilne danosti povećаше teškoće pozivajući se na san.

“Zar ne vidiš”, rekoše, “kako u snu vjeruješ u neke stvari i umišljaš neke okolnosti, vjeruješ da su one postojane i trajne, i ne sumnjaš u njih dok god si u tom stanju? Potom se probudiš i znaš da sve ono što si umišljao i u što si vjerovao nema osnova ni vrijednosti. Pa zašto si siguran da je sve ono u što vjeruješ u svom budnom stanju, na temelju osjetila ili razuma, istinito

u odnosu na stanje čiji će odnos prema tvom budnom stanju biti poput odnosa tvoga budnog stanja prema tvome snivanju, te će tvoje budno stanje prema njemu biti kao san? Ako dospiješ u to stanje, uvjerit ćeš se da sve što je tvoj razum pretpostavljao jesu prazni umišljaji.”

Možda je to stanje smrt, jer Božji Poslanik – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – kaže:

“Ljudi spavaju, a kada umru probude se!”¹⁵

I možda je ovosvjetski život san u odnosu na život na drugom svijetu. Pa kada čovjek umre, stvari mu se pojavljuju drugačijima nego kakvim ih sada vidi, i kaže mu se u tom trenutku:

“Skinuli smo ti koprenu tvoju, i oštar ti je danas vid.”¹⁶

Nakon što su mi pridošle te misli i utisnule se u me, uznastojao sam da tome nađem lijeka. No to nije bilo lahko, jer takve misli otklanja samo dokaz, a dokaz nije moguće iznijeti bez pribjegavanja prvim znanjima. Kako to nije dopušteno, nije moguće ni iznijeti dokaz.¹⁷

*15 Premda se navodi u mnogim djelima, klasičnim i novijim, pretežno onim šiijske i sufijske usmjerenosti, hadis nije zabilježen u nekoj od autoritativnih zbirk.

*16 *Kur'an*, 50,22.

*17 Za ovaj dio Gazalijevih kazivanja vezuju se, očito neizbježno, nalazi o njegovom “regijskom empirizmu” sasvim modernog (filozofskog) značenja, te usporedbe sa Descartesom, jer “Ghazalijev put traženja izvjesnosti o istini pretkaže Descartesov gotovo u svim pojedinostima – osim u rezultatu.” (Č. Veljačić) Iz nastavka Gazalijevih “meditacija” vidljivo je, kako to i Veljačić pokazuje, da se ne radi o tome da Gazali nije postigao Descartesov rezultat, već da se on njime nije zadovoljio. Navodeći da je za Gazalija “vjera u mogućnost matematizacije svih znanosti nepravedna generalizacija”, da nauka racionalne teologije “iako postiže svoj vlastiti cilj, time još ne postiže i *moj cilj*”, te da “znanosti konstituirane na matematičkoj osnovi”, što je zapravo Descartesov rezul-

Ta me bolest mučila, i potrajala je skoro dva mjeseca, tokom kojih sam bio skeptik¹⁸, i to sudeći po mom unutarnjem stanju, a ne govoru ili izričaju, sve dok me Uzvišeni Bog nije izliječio od bolesti, te mi se povratilo zdravlje i duševna ravnoteža. Nužnosti razuma ponovno su postale prihvatljive i vjerovao sam da su sigurne i izvjesne.

To se nije dogodilo usljed iznošenja dokaza i razložnog raspravljanja, već zahvaljujući svjetlosti koju je Uzvišeni Bog ubacio u moju dušu. Ta svjetlost je ključ za većinu spoznaja. Ko god smatra da otkrovenje počiva na pisanim dokazima, ograničava beskrajnu samilost Boga Uzvišenog.

tat, "nisu primjerene mojem slučaju", Veljačić primjećuje kako je i Husserl ukazao da te nauke, usprkos svojoj egzaktnosti, ne zadovoljavaju kriterij "subjektivno usmjerene filozofije.. (Usp. Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, Zagreb 1978, knjiga II, str. 350-55; Edmund Huserl, *Ideja fenomenologije*, Beograd 1975, str. 79-82.) O historijskom i modernom filozofskom značenju Gazalijevog "religijskog empirizma" iscrpne obavijesti pružaju poglavlja o Gazaliju i poglavlja o utjecajima islamskog mišljenja na Zapad i na Istok u knjizi M. M. Šarifa (ed.) *Historija islamske filozofije*, Zagreb 1988.

- *18 Doslovno, tokom njih bio sam u sofistici, *ene fihima ala es-sefseta*. Naziv *sefseta* (sofistika) uveden je u arapski jezik sa odgovarajućim filozofsko-historijskim značenjem najmanje dva i po stoljeća prije pisanja *Izbavljenja od zablude*. Najmanje toliko vremena, naime, opstojao je prvi prijevod Platonovog *Sofista*, koji je učinio Hunejn ibn Ishak (260-873), poglavar slavne prevodilačke škole u Bagdadu, koju je osnovao halifa Me'mun (218-833). Stoljeće kasnije Jahja ibn Adi (336-947) također je preveo *Sofista*, a u međuvremenu je Farabi napisao opsežnu raspravu o sofistici (*Kitab el-emkine el-megleta*), u kojoj je, između ostalog, naznačio uvriježena mnijenja i navike kao odrednice "stanja čovjeka" u kojem on gubi istinu i zapada u pogrešno zaključivanje. Stoga začuđuje Gazalijevo korištenje naziva *sefseta* za označavanje vlastitog duhovnog stanja, dakle, naziva kojim se označava/lo način ili oblik iskazivanja određenog stanja duha. Kako kontekst Gazalijevog kazivanja ne dopušta izjednačavanje *sefeseta* sa njenim prvim ili historijskim značenjem, to jest, sa nazivom filozofskog naučavanja grčkih sofista, ne može se prihvatiti rješenje Artura V. Saga-

Kada su Božjeg Poslanika – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – upitali za izraz “otvoriti” i njegovo značenje u riječima Uzvišenog: “Koga Bog želi da uputi, otvori njegovu dušu za islam”¹⁹, rekao je: “To je svjetlost koju Uzvišeni Bog ubacuje u srce.” “A šta je znak toga?”, upitali su potom. Odgovorio je: “Odvraćanje od boravišta ispraznosti i obraćanje boravištu vječnosti.”²⁰ O tome je rekao Muhammed – Bog mu mir podario! -: “Uzvišeni Bog je stvorio stvorenja u tmini, potom ih je obasuo svojom svjetlošću.”²¹ Od te svjetlosti treba tražiti otkrovenje, a kako ta svjetlost izbija iz vrela Božje velikodušnosti u nekim trenucima, nju treba vrebati, kao što je kazao Muhammed – Bog ga blagoslovio! -: “U nekim razdobljima vašeg vremena vaš Gospodar ima izlive naklonosti; izložite im se!”²²

Smisao je ovih iskaza da traženje treba provoditi u potpunoj savršenosti, sve dok ono ne dovede do traženja onoga što nije potrebno tražiti. Prva načela nije potrebno tražiti; ona su već prisutna. A ono što je prisutno, kada se traži, bježi i iščezava. Onoga ko traži ono što ne treba tražiti ne može se optužiti za nesposobnost u traženju onoga što se traži.

dejeva, koji je spomenuti sklop preveo sa “tokom kojih sam ja razmišljao nad učenjem sofista”, a *sefseta* u naslovu poglavlja zamijenio sa sofistika. Cijeneci smisao Gazalijevog kazivanja, usvojili smo rješenje W. Montgomery Watta, koji je *sefseta* preveo u naslovu poglavlja sa skepticizam, a u tekstu stilizirao u skeptik.

*¹⁹ *Kur'an*, 6, 125.

*²⁰ Usp. bilješku 9.

*²¹ Tirmizi, *Džami*.

*²² Usp. bilješku 9.

Vrste tragalaca

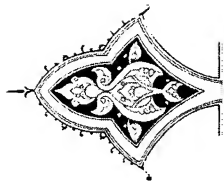
Nakon što me Uzvišeni Bog svojom milošću i izobiljem svoje plemenitosti izliječio od te bolesti, u mojim su se očima vrste tragalaca svele na četiri skupine:

1. **mutekelimi**, koji sebe proglašavaju ljudima mišljenja i spekulacije;
2. **batinije**, koji izjavljuju da su pristaše učenja o podučavanju i da se izdvajaju stječući znanje od nepogrešivog imama;
3. **filozofi**, koji sebe proglašavaju ljudima logike i dokazivanja;
4. **sufije**, koji smatraju da su samo oni sposobni za neposrednu prisutnost, viđenje i otkrivanje.

I rekoh sebi:

“Istina ne odvrća od ove četiri vrste tragalaca. Oni su išli putem traženja istine, pa ako istina ne bi bila među njima, ne bi ostalo nade da se ona može dokučiti. Jer, nema nade u povratku oponašanju u vjeri nakon što je jednom već prevladano, osim pod uslovom da oponašatelj imama ne zna da je oponašatelj. A kada to sazna, razbija se staklena posuda njegovog oponašanja. Ona se rasprsne i ne može se sakupiti, raspadne se i ne može se sjediniti krparenjem i spajanjem, osim da se krhotine istope na vatri i od njih sačini druga, nova tvorevina.”

Pohitao sam da slijedim taj put i temeljito istražim ono što su te skupine postigle, počevši prvo s mutekelimima, na drugom mjestu s putom filozofa, potom s naučavanjem batinija, i na kraju, s putom sufija.

NAUKA KELAMA: NJEN CILJ I POSTIGNUĆE

Tada sam započeo s naukom kelama. Ovladao sam njome i razumio sam je; istražio sam spise njenih utemeljitelja, i sam sam napisao o njoj to što sam poželio da napišem.

I našao sam da je ona nauka koja udovoljava svome cilju, ali ne udovoljava i mome cilju.

Njen je cilj da čuva vjerovanje sljedbenika **S**uneta i da ga štiti od smutnji uvođenja novotarija²³.

Onima koji Mu služe, Uzvišeni Bog je dao istinito vjerovanje kroz usta **S**vog Poslanika; u njemu je dobro njihovog religijskog i svjetovnog života, kako je kazano o njegovoj spoznaji u Kur'anu i hadisima. Potom je šejtan donio, sa nesuvislostima uvođenja novotarija, stvari oprečne **S**unetu. Zagovarajući ih, uvođenja novotarija bili su gotovo smutili sljedbenike istinitog vjerovanja.

*23 Uvođenja novotarija, *ehl el-bid'a*. *Bid'a* je novost, novotarija, novo učenje. U vjerskoj preporuci aktualizira se tokom drugog stoljeća islama u muslimanskoj pravnoj nauci. Tada se *bid'a* razvrstava na dobru i pohvalnu – *bid'a hasena* i *bid'a mahmuda*, – i na pokudenu i zabranjenu – *bid'a mazmuma* i *bid'a sajjia*. Na toj osnovi kasnije se provodi određenije razvrstavanje *bid'e* na zabranjenu (*muharrema*), osuđenu (*mekruha*), dopuštenu (*mubaha*) i preporučenu (*menduba*). Te podjele drži se i Gazali, metodski je koristeći u *Oživljenju vjerskih nauka* (v. bilješku 64). U *Izbavljenju od zablude bid'a* se javlja isključivo u značenju nedopuštene ili osuđene novotarije.

Tada je Uzvišeni Bog učinio da se pojave mutekelimi, potaknuvši ih da sredenom raspravom odbrane **Su-**net i da razobliče pristaše novotarija u njihovoj suprotstavljenosti poslaničkoj tradiciji. Na tome je izrasla nauka kelama i na tome su stasali njeni znalci.

I doista, jedna skupina mutekelima dolično je ispunila zadaću na koju ih je Uzvišeni Bog uputio; uspješno su zaštitili **Su-**net, odbranili vjerovanje primljeno od vjerovjesništva i razobličili nastale novotarije.

No u tome su se upravljali prema premisama što su ih uzeli od svojih protivnika, koje su prinuđavali na pobijanje tih premisa pozivajući se bilo na oponašanje u vjeri bilo na saglasno mišljenje zajednice vjernika ili pak na pojedina kazivanja iz Kur'ana i **Hadisa**. Raspravljanje mutekelima se tako uglavnom iscrpljivalo u iznalaženju protuslovlja kod protivnika i na kritici usljed njihovog prihvatanja. A u tome je mala korist za onoga ko prihvata jedino načelo nužne danosti.

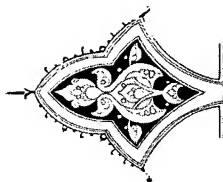
Stoga nauka kelama nije mogla zadovoljiti moju potrebu za istinom niti izliječiti bolest na koju sam se žalio.

Istina, kada se razvilo umijeće kelama i kada su raspravljanja postala brojnija, nakon dužeg vremena, mutekelimi su pokazivali veliku želju da pokušaju odbraniti **Su-**net tragajući za suštinom stvari; poduzeli su dublje istraživanje biti i pojavnosti, te njihovih odredaba. Ali, kako to nije bio cilj njihove nauke, ono što su o tome kazali nije dostiglo krajnji cilj, niti je njihov nalaz raspršio, u cjelini, tame smetenosti u neslaganjima ljudi.

Ne odričem da je to postignuto za druge, niti sumnjam u vrijednosti njihovog nalaza za neku grupu lju-

di, ali taj nalaz je povezan sa oponašanjem u stvarima koje ne pripadaju prvim načelima. A ja sada namjeravam da opišem svoj slučaj, a ne da prekoravam one koji u nauci kelama traže ozdravljenje. Lijekovi se razlikuju od bolesti do bolesti; koliko je lijekova koji jednom bolesniku pomažu a drugom škode!

FILOZOFIJA

Nakon²⁴ što sam završio s naukom kelama, prešao sam na nauku filozofije.

Već sam pouzdano znao da pogrešnost neke nauke može sagledati samo onaj ko dosegne njene krajnje granice i izjednači se sa njenim najboljim znalcima, te ih nadmaši i dospije na stupanj na kojem mu postaju razvidne one dubine i pukotine u toj nauci, koje se ne otkrivaju njenim predstavnicima. Tek tada može biti istinito ono što on tvrdi o pogrešnosti te nauke. A ja nisam vidio nijednog islamskog učenjaka koji je uložio napor i tako uznastojao oko filozofije.

U knjigama mutekelima, u kojima oni nastoje pobiti filozofe, nalaze se samo nepovezani i raspršeni iskazi, očigledno protuslovni i neskladni, tako da ne mogu zavesti ni čovjeka običnog rasuđivanja a kamoli čovjeka

²⁴ U izdanjima *Izbavljenja od zablude* koja su priredili Abdul-Halim Mahmud, i Mustafa Ebul-Halim Mahmud, i Mustafa Ebul-Ula i Muhamed Džabir, ovom početku poglavlja o filozofiji prethodi sljedeći pasus:

“Upitnost postignuća filozofije: šta je u njoj za osporavanje- šta od istine zaklanjaju a šta ne zaklanjaju njeni predstavnici, šta je u njoj novotarija a šta nije? Obznanjivanje: šta su filozofi preuzeli od sljedbenika istine i šta su s tim izmiješali radi podizanja vlastitih neistina na stupanj istinitosti; odbojnost koja se javila kod ljudi spram takve istine; izvođenje čiste istine iz krivotvorenja i lažnosti u njihovom cjelokupnom učenju.”

Izdanje izvornika u redakciji Džemila Salibe i Kamila Ijada, koje je objavio Ferid Džebr sa francuskim prijevodom, ovaj dio ne sadrži i ničim se ne obilježava njegova izostalost. Drugo izdanje u istoj redakciji, koje smo imali na uvidu, sadrži ovaj pasus, ali je on donešen izdvojeno i sitnijim pismom.

upućenog u pojedinosti nauka. Shvatio sam da je pobijanje jednog učenja, prije nego što se ono razumije i prouči do kraja, gađanje naslijepo. I uložio sam sav napor da, samim čitanjem i bez pomoći učitelja, do kraja ovladam naukom filozofije.

To sam činio u časovima kada nisam bio zauzet pisanjem i predavanjem pravnih nauka, a bio sam tada opterećen podučavanjem i osposobljavanjem oko tri stotine studenata u Bagdadu. I dao je Bog – slavljen je i uzvišen! – da samim čitanjem tokom tih ugrabljenih časova, za manje od dvije godine, potpuno otkrijem krajnji doseg nauka filozofa. No nisam se zaustavio, i, nakon što sam ga razumio, nastavio sam da ga promišljam skoro godinu dana; iznova sam mu se vraćao i ispitivao ga u njegovim dubinama i ponorima sve dok mi se nije razjasnilo, na način u koji se ne može posumnjati, šta je u filozofiji opsjena i obmanjivanje, istinito i lažno.

Pa poslušaj sada izlaganje o filozofiji i izlaganje o sažetku njihovih nauka!

Uvidio sam da ima više vrsta filozofa i da su njihova učenja podijeljena. Ipak, njih se, koliko god ih je vrsta, treba smatrati odgovornim za porok nevjerovanja i bezboštva, premda se stariji i najstariji, kasniji i raniji, međusobno uveliko razlikuju u približnosti istini i u udaljenosti od nje.

Vrste filozofa koje treba smatrati nevjerničkim

Znaj da se filozofi, uza sve mnoštvo njihovih sljedbi i različitih škola mišljenja, dijele u tri skupine: materijalisti²⁵, prirodnjaci²⁶, metafizičari²⁷.

Prva vrsta – materijalisti. Oni su jedna od najstarijih skupina. Niječu Stvoritelja, Sveznajućeg i Svemoćnog

*25 Materijalisti, *dehrijun*, *dehrije*. Naziv *ed-dehrije* široko je korišten u klasičnoj literaturi islama kao oznaka za različita naučavanja o vječnosti i/ili nestvorenosti svijeta, o smrtnosti duše i tijela, o nepostojanju Drugog svijeta, proživljenja i Dana suđenja. Smatra se da je izveden iz Kur'ana, iz 34 ajeta sure *Džasije*, u kojem se iznose riječi onih koji su "strast svoju za boga svoga uzeli." "Oni govore: 'Postoji samo život naš zemaljski, živimo i umiremo, i ništa nas ne može uništiti do vrijeme/dehr.'" U odnosu na druge kur'anske oznake za vrijeme (*asr*, *zeman*...), savremeni komentatori Kur'ana izjednačuju *dehr* sa vremenom materijalnog svijeta. To značenje *dehra* slijeđe i savremeni zapadni proučavaoci i prevodioci Gazalijevih djela, pa naziv *dehrijun* u pravilu prevode sa *materijalisti*. Toga smo se i mi ovdje držali, premda nam se čini prikladnijim doslovnije rješenje Čedomila Veljačića koji, protivno W.M. Vattu, čijim se engleskim prijevodom *Izbavljenja od zablude* služi u svom prikazu Gazalijevog djela, *dehrijun* prevodi sa *eternitalisti*. (Usp. Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, Zagreb 1978, knjiga II, str. 367.) Naziv *materijalisti*, naime, upućuje na moderni pojam materijalizma što se, kao suprotnost idealizmu, u arapskom označava sa *madije*, i istovremeno sugerira primat materijalnog nad vremenskim. Smatra se, međutim, da Gazali *dehrijama* imenuje filozofske sljedbenike Empedokla i Demokrita, a da naučavanje ove dvojice filozofa izjednačuje sa njihovim (fragmentarnim) prikazima u Aristotelovom spisu *O nebu*. (Usp. Abdul-Halim Mahmud, *El-Munkiz min ed-dalal*, Bejrut 1979, str. 94-95.)

*26 Prirodnjaci, *tabi'ijun*, *tabi'ije*. Iz teksta nije lahko zaključiti koje filozofe ili predstavnike kojih filozofskih škola Gazali imenuje prirodnjacima. U knjizi *Islam v Irane v VII-XV vekah* (Leningrad 1966, str. 225) I.P. Petruševski ustvrđuje da su to "predstavnicu eklektričke naturfilozofije, koja potječe iz pitagorejstva spojenog sa elementima uzetim iz drugih sistema."

*27 Metafizičari, *ilahijun*, *ilahije*. Naziv *ilahije*, doslovno, teolozi, dolazi od *ilm ilahi* – nauka o božanskom, jednog od naziva za metafiziku, koji prethodi arapskom obliku latinskog (Boetijevog) oblika grčkog *meta ta fizika*, i njegovom prijevodu *ma verae tabia* ili *ma bade tabia* (ono što je iza fizike/prirode).

Ravnatelj, drže da svijet, ovakav kakav jeste, neprekidno postoji po sebi i bez Stvoritelja, te da živa bića neprestano nastaju od sjemena a sjeme od živih bića – tako je bilo i tako će do vijeka biti. Oni su nevjernici.

Druga vrsta – prirodnjaci. Oni su mnogo istraživali prirodni svijet i čudesa životinjskog i biljnog carstva, a naročito su uznapredovali u nauci o građi životinjskih organa. U tome su vidjeli čudesa stvaranja i plodove mudrosti Boga Uzvišenog, što ih je prinudilo da priznaju Mudrog Stvoritelja, upućenog u svrhe i ciljeve stvari. Uostalom, nije ni moguće razotkriti sastav i čudesnu svrsishodnost u djelovanju organa a ne doći do nužnog znanja o savršenom rasporedu s kojim ih je Stvoritelj dao u tjelesnom sastavu životinja, a naročito čovjeka.

Ipak, usljed mnogobrojnosti istraživanja prirodnog svijeta, među prirodnjacima se raširilo uvjerenje da srazmjernost tjelesnih svojstava snažno utječe na ustrojstvo sposobnosti živih bića. Oni su smatrali i da čovjekova sposobnost jednako ovisi o njegovim tjelesnim svojstvima, te da nestaje i propada s nestankom tjelesnih svojstava. A držali su da se ne može zamisliti povratak nečega čega više nema. I došli su dotle da ustvrde kako duša umire i ne vraća se.

Nijekali su drugi svijet i poricali raj i vatru paklenu, oživljenje i obznanu, sud i obračun, tako da, po njihovom mišljenju, ne postoje nagrade za dobra djela niti kazne za grijehe. Pogubili su uzde, te su, poput stoke, utonuli u strasti.

I oni su, također, nevjernici, jer je osnov vjere vjerovanje u Boga i u Sudnji dan, a oni, iako vjeruju u Boga i Njegova svojstva, nijeću Sudnji dan.

Treća vrsta – metafizičari. Oni su se, poput Sokrata, njegovog učenika Platona i Platonovog učenika Aristotela, posljednji pojavili među filozofima.

Aristotel je za njih priredio logiku, razvrstao nauke, napisao ono što nije bilo napisano, doveo do zrelosti ono što je u njihovim naukama bilo nezrelo. I svi su oni pobijali prve dvije vrste filozofa, materijaliste i prirodnjake, otkrivajući njihove nedostatke tako da to drugi nisu morali činiti. "A poštedito je Bog vjernike borbe"²⁸ u sukobljavanju s njima.

Aristotel je, potom, tako bespoštedno pobijao Platona, Sokrata i metafizičare koji su mu prethodili da se svih njih odrekao, iako se ni sâm nije oslobodio poročnosti njihovog nevjerovanja i drugih novotarija. Stoga treba smatrati nevjernicima i njih i njihove nastavljače među islamskim filozofima kao što su Ibn Sina, Farabi i njima slični. Jer, za prenošenje Aristotelovog naučavanja nijedan islamski filozof nije zaslužan kao ta dva čovjeka. Ono što su prenijeli drugi nije lišeno nereda i zbrke u kojima se smućuje duh čitaoca, tako da on to ne može razumjeti. A kako pobijati ili prihvatati nešto što se ne razumije. Sve ono vjerodostojno što imamo od Aristotelove filozofije, a što su prenijeli ta dvojica, može se svesti na tri dijela:

²⁸ *Kur'an*, 33, 25.

1. dio usljed kojeg se ona mora smatrati nevjerničkom,
2. dio usljed kojeg se ona mora smatrati novotarijom u vjeri, i
3. dio usljed kojeg se ona ne mora iz osnova poricati, pa ćemo ga razmotriti.

Podjela filozofskih nauka

Znaj da se njihove nauke, s obzirom na cilj kojem težimo, dijele u šest skupina: matematičke, logičke, prirodne, metafizičke, političke i etičke nauke.

1. *Matematika* obuhvata aritmetiku, geometriju i astronomiju, i ničim nije vezana za stvari religije, bilo da bi ih poricala, bilo da bi ih potvrđivala. To je nauka o dokazivim stvarima koje se ni na koji način ne mogu zaniijekati nakon što su razumski primljene i spoznate.

Ipak, iz nje proizlaze dvije opasnosti.

Prva je u tome da se onaj ko u nju proniče zadivi njenom tačnošću i očitošću njenih dokaza, i usljed toga dođe do lijepog mišljenja o filozofiji, te pomisli kako su sve filozofske nauke po jasnoći i čvrstoći dokaza poput matematike. Zatim čuje da filozofi ne vjeruju, da poriču Božja svojstva i niječu Božji zakon i, slijedeći njih, i sam prestaje vjerovati, govoreći: "Da je religija istinita, ona ne bi izmakla ljudima koji vladaju tačnim znanjima kakva su u toj nauci!" Pa kada iz pričanja upozna njihovo nijekanje i poricanje religije, zaključuje da je poricanje i nijekanje religije istina. Koliko sam puta vidio čovjeka koji usljed toga, i bez ikakva drugog razloga, odluta od istine!

Takvom čovjeku može se reći: "Neko ko je upućen u jedno umijeće ne mora biti upućen u svako umijeće. Nije nužno da znalac pravne nauke i nauke kelama bude jednako vješt u liječništvu, niti neupućenost u nauke razuma nužno znači i neupućenost u gramatiku. U svakom umijeću postoje ljudi koji su u njemu doseg-nuli visok stupanj savršenstva i uzoritosti a da se nisu oslobodili gluposti i neznanja u drugim oblastima. Rasprave Starih²⁹ osnivale su se u matematici na doka-zima, a u metafizici na pretpostavkama, i to može shva-titi samo onaj ko je to iskušao i u to pronikao."

No kada se to kaže čovjeku koji je dopustio da bude zaveden slijepim oponašanjem, on to neće prihvatiti, već će ustrajati u lijepom mišljenju o svim filozofskim naukama, jer ga vodi premoćna želja, isprazna hrabrost i sklonost da se pravi pametan. To je velika opasnost i potrebno je upozoriti na nju svakoga ko se upušta u te nauke. Iako one nisu vezane za stvari religije, usljed nji-hovih načela čovjek lahko dopadne u zlo i bijedu, i ma-lo je onih koji su se upustili u te nauke a da se nisu uda-ljili od religije i da s njihovih glava nisu spale uzde bo-gobojznosti.

Druga opasnost dolazi od čovjeka iskrenog u isla-mu, ali neznalice. On misli da religiji treba pomoći po-bijanjem svake nauke koja dolazi od filozofa, pa poriče sve njihove nauke i njih proglašava neznalicama. On tako nijeće i njihovo objašnjenje pomračenja Sunca i Mjeseca držeći da je sve što oni kažu u suprotnosti sa

²⁹ Stari, *evail*, doslovno *prvi*, grčki filozofi.

vjerezakonom. Pa kada za to čuje neko ko je pomračenja spoznao pomoću jasnog dokaza, taj neće posumnjati u svoj dokaz, ali će povjerovati da je islam zasnovan na neznanju i osporavanju neospornog dokaza, te će se uvećati njegova ljubav prema filozofiji i mržnja prema islamu. Doista, onaj ko misli da se islamu pomaže pobijanjem matematičkih nauka, čini težak zločin prema religiji.

Riječi su Božjeg Poslanika – Bog mu se smilovao i mir mu podario! -: “Sunce i Mjesec su, zaista, dva znaka među znakovima Boga Uzvišenog, i ne pomračuju se usljed nečije smrti ili rođenja. Pa kada to vidite, potražite pribježite u spominjanju Boga Uzvišenog i u namazu!”³⁰

U tim riječima nema nijekanja aritmetike zahvaljujući kojoj se na poseban način saznaju putanje Sunca i Mjeseca, njihova konjunkcija i njihova opozicija. Što se pak tiče riječi Božjeg Poslanika – blagoslovljen bio! -: “Kada se Bog objavljuje nečemu, to Mu se pokorava!”, to je dodatak koji se ne nalazi u izvornim predajama.

To je sud o matematičkim naukama i njihovim opasnostima.

2. *Logičkih nauka* što se tiče, u njima također ništa nije vezano za religiju, bilo odrečno, bilo potvrdno. One su umovanje o načinima dokazivanja i samjeravanja, o uslovima premisa dokaza i kakvoći njihova sastavljanja, o uslovima valjanih odrednica i kakvoći njihova poretka. Znanje se pojavljuje bilo kao pojam, i ta-

³⁰ Buhari, *Sahih*; Muslim, *Sahih*.

da je put njegovog stjecanja odrednica, bilo kao sud, i tada je put njegovog stjecanja dokaz. U tome nema ničega što bi trebalo pobijati. Naprotiv, time su se u dokazivanju služili i mutekelimi i predstavnici spekulativnog mišljenja, od kojih se logičari razlikuju po navođenju i tehničkim izrazima, te po uvećanosti istraživanja u spoznavanju i razvrstavanju.

Primjer za naučavanje logičara je njihov iskaz: Kada se dokaže da svako A jest B, nužno slijedi da neko B jest A, ili: Kada se dokaže da je svaki čovjek živo biće, nužno proizlazi da su neka živa bića ljudi. Oni to izražavaju i kazujući da se univerzalnoafirmativan iskaz preokreće u partikularnoafirmativan iskaz.

Pa kakva je veza toga i važnih stvari religije, da bi se nijekalo i opovrgavalo logiku? Ako se pobija, iz toga proizlazi loše mišljenje logičara ne samo o razumu onoga ko poriče logiku već i o njegovoj religiji, jer poricatelj drži da religija počiva na tom pobijanju.

Istina, u svojoj nauci logičari nisu slobodni od svojevrstne zablude. Oni za dokazivanje povezuju uslove za koje se zna da bez iznimke dovode do pouzdanog znanja. Ali, kada konačno dođu do ciljeva religije, pokazuju krajnju popustljivost i ne omogućavaju im da svoju vrijednost dokažu pomoću tih uslova.

Ponekad umuje o logici i neko ko je dobro zna i uviđa njenu jasnost pa, misleći da nevjerničke postavke počivaju na istim dokazima, pohiti sa nevjerovanjem i prije nego što je stigao do metafizičkih nauka.

Ta opasnost također vodi ka nevjerovanju.

3. *Prirodnih nauka* što se tiče, one proučavaju svijet neba, zvijezda koje su na nebu i tijela koja su ispod nje-ga, ona prosta – poput vode, zraka, zemlje i vatre, i ona složena – poput životinja, biljki i minerala, te njihove promjene, pretvorbe i miješanja. To sličí liječničkom proučavanju ljudskog tijela, njegovih glavnih i pomoćnih organa, te uzroka izmjene njegovih tekućina. I kao što uslov religije nije poricanje liječništva, njen uslov nije ni poricanje prirodne nauke, osim u određenim pitanjima, koja smo naveli u knjizi *Nesuvlost filozofa*³¹, kojim se u toj nauci treba suprotstavljati. Pri bližem razmatranju postaje jasno da su sva ostala svodiva na njih.

*31 *Nesuvlost filozofa (Tehafut el-felasife)*. “Velika knjiga protiv filozofa”, najvažniji i najpoznatiji Gazalijev spis protiv helenske i helenistički inspirirane filozofije u islamu. Djelo ima neprekidan i mnogostran “sopstveni život” u učenim muslimanskim krugovima u svim područjima islamskog svijeta. Objavljeno prvi puta 1302/1884 u Kairu, te dvije godine kasnije u Bombaju. Uslijedilo više cjelovitih i djelomičnih izdanja u Kairu i dva poznata izdanja u Damasku. Prevedeno na hebrejski, latinski dva puta, turski, engleski i djelomično na francuski, njemački, španjolski.

Opsežan i jednako poznat odgovor na *Nesuvlost filozofa* napisao je Ibn Rušd pod naslovom *Nesuvlost nesuvlosti (Tehafut et-tehafut)*. U prijevodu Daniela Bućana, koji je izdanje opremio iscrpnim predgovorom i višejezičnim rječnikom termina, djelo *Nesuvlost nesuvlosti* je objavljeno na hrvatskom jeziku (Zagreb 1988), kao prvo opsežnije djelo iz filozofskog nasljeđa klasičnog islama koje se u cjelosti pojavilo na južnoslavenskim jezicima. (Ovom prijevodu prethodilo je cjelovito i kritičko bosansko izdanje manjeg i jednako slavnog djela Ibn Tufejla *Živi sin Budnoga*, u prijevodu, sa bilješkama i pogovorom Tarika Haverića, Sarajevo 1985.) Na inicijativu Mehmeda II Fatiha, dvojica osmanskih teologa, Alaudin Tusi (887/1482) i Hodža-zade Brusevi (893/1488) napisali su nove *Nesuvlosti filozofa*. Ti njihovi, također opsežni, traktati na temu Gazalijeve i Ibn Rušdove rasprave nisu jednako primljeni. Hodža-zadeovo djelo je ocijenjeno kao bolji teološki odgovor na Ibn Rušdovu odbranu filozofije, te je vrlo brzo steklo i do naših dana sačuvalo ugled “trećeg *Tehafuta*”. U novije doba, međutim, započelo je šire otkrivanje i kritičko procjenjivanje i Tusijevog djela.

Osnov tih prigovora je da poučavaju da je priroda potčinjena Bogu Uzvišenom; da ona nije samodjelatna već da izvršava djelanje svoga Stvoritelja. I Sunce, i Mjesec, i zvijezde, i prirodni elementi podložni su Njegovom nalogu. Nijedno od njih ne djela po sebi samo-me i od sebe samoga.

4. *Metafizičkih nauka* što se tiče, u njima su glavne zablude filozofa. Oni nisu sposobni da ispune uslove za dokaz koji su sami postavili u logici, i zato postoje mnoga neslaganja među njima u metafizičkim naukama.

Aristotelovo naučavanje, kako su ga prenijeli Farabi i Ibn Sina, najbliže je islamskom učenju.

Ipak, sve ono u čemu oni griješe može se svesti na dvadeset osnovnih postavki. Tri su među njima takve da se metafizičare usljed njih mora smatrati nevjernicima, a usljed sedamnaest ostalih uvoditeljima novotarija.

Da bih pobio njihova naučavanja u tih dvadeset pitanja, napisao sam knjigu *Nesuvistlost filozofa*. Što se tiče triju postavki kojima se oni suprotstavljaju svim muslimanima, evo šta oni kažu:

a) *Tijela ne oživljuju*; nagrada i kazna sljeduje dušama; nagrađivanje i kažnjavanje je duhovno, a ne tjelesno.

Potvrđujući duhovno, oni svakako govore istinu, jer duhovno je također opstojeće, ali lažu poričući tjelesno, i tim iskazom niječu vjerezakon.

b) Oni također kažu: "*Uzvišeni Bog zna opće pojmove a ne zna pojedinačne stvari.*"

To je otvoreno nevjerovanje, jer je istina da "Njegovom znanju ne izmiče ni koliko trun jedan ni na nebu ni Zemlji."³²

c) Oni kažu da je svijet bespočetan i vječan, a to je postavka koju ne slijedi nijedan musliman.

Što se tiče ostalog: njihovog nijekanja Božjih svojstava i tvrdnje da Bog zna po biti a ne po znanju nadodanom biti, i tome sličnog, njihovo je učenje blisko naučavanju mutezilijskog³³, a mutezilije usljed toga ne treba smatrati nevjernicima.

U knjizi *Mjerilo razlikovanja islama i krivovjerja*³⁴ razjasnio sam neispravnost mišljenja onoga ko odmah

³² Kur'an, 34, 3.

³³ Mutezilije, *mu'tezila*. Predstavници naučavanja koje nastaje tokom prve polovine drugog stoljeća islama u Basri i odatle se naglo širi u krugovima "kultivirane muslimanske elite", kao prvi pokret strogo intelektualnog usmjerenja u islamu. Jedno vrijeme učenje mutezilijskog se nametnulo kao službeno učenje u islamu, no prekomjerna racionalizacija islamskog nauka i agresivnost s kojom su mutezilije na njoj nastojali, izazvali su protiv njih ne samo predstavnike radikalnog muslimanskog tradicionalizma već i široko mnoštvo "umjerenih" muslimana, koji su bili privrženi jednostavnoj vjeri i njenom živom iskustvu. Između važnih teoloških pitanja, u kojima su se mutezilije razilazili sa tradicionalnim naučavanjima, pitanje ne/stvorenosti Kur'ana imalo je odlučnu važnost, pa se rasprave o njemu u klasičnom islamu dovede u analogan odnos sa raspravama o dvije prirode Isusa Hrista u hrišćanstvu.

Po tradicionalnom određenju njihova učenja, mutezilije se karakterizira/lo kao predstavnike "slobodnog mislilaštva" i zastupnike helenističkog racionalizma. Međutim, u novije vrijeme osjetno je korigirana klasična ocjena uloge i prinosa mutezilijskog intelektualnom životu muslimana i duhovnoj izobrazbi islamskog nauka u prvim stoljećima islama. Umjesto njihova podvođenja pod ulogu "advokata helenističkog racionalizma", ističe se njihov odlučni doprinos u intelektualnoj odbrani islama od spoljašnjih izazova koji su dolazili prvenstveno od manihejstva, gnosticizma i klasičnih materijalističkih učenja. (Šire, Fazlur Rahman, Duh islama, str. 131-5; Henry Corbin, *Historija islamske filozofije*, str. 98-104.)

³⁴ *Mjerilo razlikovanja islama i krivovjerja* (*Fejsal et-tefrika bejne el-islam ve ez-zindika*). Objavljeno u Bombaju 1866, i potom u Kairu više puta. Prevedeno na njemački i španjolski.

proglašava nevjerničkim sve ono što se ne slaže s njegovim učenjem.

5. *Političkih nauka* što se tiče, cjelokupno raspravljanje filozofa tu se svodi na valjana pravila o svjetovnim stvarima i dobroj vlasti, i oni ih preuzimaju iz Božjih knjiga objavljenih po vjerovjesnicima i iz vladanja naslijeđenog od ranijih vjerovjesnika.

6. *Etičkih nauka* što se tiče, raspravljanje filozofa tu se u cjelosti svodi na povezivanje svojstava u karaktera duše, navođenje njihovih rodova i vrsta, te načina njenog odgajanja i samosavlađivanja. Filozofi su to preuzeli iz besjeda sufija, pobožnih ljudi koji ustrajno spominju Boga Uzvišenog, suprotstavljaju se strastima i slijede put prema Bogu Uzvišenom, uzdržavajući se od ovosvjetskih užitaka.

U svojim nastojanjima sufije su otkrili karakter duše, njene nedostatke i opasnosti do kojih mogu dovesti njena djelovanja, i to su obznanili, a filozofi su to preuzeli i uključili u svoje rasprave kako bi tim uljepšanjem prikrili vlastite zablude i pospješili njihovo širenje.

U njihovom vremenu, kao i u svakom vremenu, postojala je skupina ljudi pobožnih, bez kojih Bog – slavljen je On! – nikada ne ostavlja svijet. Oni su stupovi Zemlje, kao što se prenosi u predaji u kojoj Muhammed – Bog mu se smilovao i mir mu podario! – kaže: “Usljed njih vi dobijate kišu; usljed njih vi dobijate opskrbu; a od njih su bili Drugovi iz Pećine.”³⁵ Prema

•35 Usp. bilješku 9.

onome što se u Kur'anu govori o Drugovima iz Pećine, oni su živjeli u ranijim vremenima.³⁶

Filozofi su u svoje knjige uvrstili riječi vjerovjesnika i kazivanja sufija, i iz tog miješanja potječu dvije opasnosti:

*opasnost za onoga ko to prihvata,
opasnost za onoga ko to odbija.*

Što se tiče opasnosti *odbacivanja*, ona je velika. Jer, ljudi slabog duha misle da te riječi, pošto su zapisane u knjigama filozofa i izmiješane s njihovim neistinama, treba zanemariti i ne spominjati, štaviše, da treba osuditi svakog onog ko ih navodi. Kako su ih oni prvi puta čuli od filozofa, usljed slabosti svoga duha zaključili su da su te riječi neistinite, jer je lažov onaj od koga su ih čuli.

36 Drugovi iz Pećine, *Ashab el-kehf*, su spavači o kojima se govori u 18. suri Kur'ana. To su mladići koji su izbjegli vjerski progon i Bog Uzvišeni ih je uspavao u jednoj pećini. Spavali su 309 godina i onda su probuđeni. Kur'an ne otkriva njihov broj, već se kaže da Uzvišeni Bog zna da li ih je bilo trojica, peterica ili sedmerica. Kaže se da je sa njima bio njihov pas, i da je nakon njihovog buđenja na ulazu u pećinu sagrađena bogomolja. Prevodilac Kur'ana Besim Korkut navodi, u bilješci uz prijevod ovog mjesta, da se ne zna gdje je pećina, te da su, prema mišljenju islamskih teologa, ti mladi ljudi bili Jevreji, koji su se ispred rimskih progona povukli u pećinu jedno stoljeće prije početka hrišćanske ere (*Kur'an s prijevodom*, str. 618). Sarajevski ljetopisac iz osamnaestog stoljeća, Mula Mustafa Bašeskija, u svom ljetopisu bilježi, držeći se popularnih historija koje započinju sa "stvaranjem svijeta", da su se Drugovi iz Pećine pojavili 6036 godine, to jest 108 godina prije rođenja Muhammeda – Bog mu se smilovao i mir mu podario! (Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1987, str. 420) Između kur'anskog kazivanja o Drugovima iz Pećine, te na njemu temeljenog muslimanskog pripovijedanja o tom događaju, i hrišćanske legende, čiju najpoznatiju verziju sadrži srednjovjekovna hagiografska zbirka *Legenda aurea*, postoje neslaganja oko broja spavača i u broju godina koje su prespavali. U hrišćanskoj legendi se ne pojavljuje samo njihov određen broj, to jest, da ih je bilo sedmerica, već se spominju i njihova imena, i navodi se da su spavali 372 godine.

To naliči držanju čovjeka koji čuje od hrišćanina iskaz: "Nema božanstva osim Boga; Isa je Božji poslanik!"³⁷, pa to zaniječe, govoreći: "To je iskaz hrišćanina!" i ne zadrži se na tome zašto je hrišćanin za njega nevjernik: usljed tog iskaza ili usljed nijekanja vjerovjesništva Muhammeda – Bog ga blagoslovio! Ako je hrišćanin nevjernik samo usljed tog nijekanja, ne treba mu protusloviti u onome u čemu nije nevjernik, a što je istinito i za hrišćanina.³⁸ Ali, to je običaj ljudi slabog rasuđivanja; oni raspoznaju istinu po ljudima, a ne ljude po istini.

Uman čovjek slijedi riječi vođe među imamima, Ali je ibn Ebi Taliba – Bog bio zadovoljan njime! – koji je rekao:

"Ne raspoznaji istinu prema ljudima, već spoznaj istinu pa ćeš raspoznati one koji joj pripadaju."

37 *Šehada (šehadet)*, to jest, formula svjedočenja/ispovijedanja pripadnosti islamu, glasi: "Nema božanstva osim Boga; Muhammed je Božji poslanik!" Zamjena Muhammeda sa Isa om (Isusom) – Bog im se smilovao! – nije, kako se to iz nastavka vidi, svetogrдна, niti je Gazalijeva figura. Zamjenjivanje Muhammeda sa drugim Božjim poslanikom, u pravilu sa Ibrahimom (Abrahamom) – Blagoslovio ih Bog! – često je u arapskim historijskim romanima koji opisuju događaje i sudbine junaka iz predislamskih vremena. Uočeno je, međutim, da to zamjenjivanje ne ide za "muslimanskim svojatanjem proroka", već da se i na taj način pokaže islamsko jedinstvo vjerovjesništva u kojem nema razlike između Božjih poslanika.

38 Za Gazalija je, jednako kao i za druge muslimanske teologe i pisce, hrišćansko nepriznavanje vjerovjesništva Muhammeda – Bog mu mir podario! – drugi od dva elementa hrišćanskog krivovjerja. Prvi elemenat je ispovijedanje Trojstva. Izvjesno je, međutim, da je preko Gazalijevog odjela ostvaren jedan od najvjerodostojnijih i najplodonosnijih kontakata klasične islamske teologije sa hrišćanstvom i, potom, srednjovjekovne zapadne hrišćanske teologije sa islamom. U *Historiji Arapa* (Sarajevo 1967, str. 393) Philip K. Hitti ustvrđuje da je Gazali "od svih muslimanskih mislilaca bio najbliži hrišćanskom učenju."

Uman čovjek spozna je istinu, potom proniče u bit nekog iskaza, pa ako je istinit, prihvata ga ne obazirući se na to da li potječe od lažljivca ili istinoljubiva čovjeka. Štaviše, on nastoji iznaći istinu i u iskazima zabludelih ljudi, znajući da je i zlato sakriveno u običnoj zemlji.

Mjenjač koji je siguran u svoju sposobnost razlikovanja neće biti na šteti kada zavuče ruku u vreću krivotvoritelja, jer će odvojiti čisto zlato od krivotvorine i lažnog novca. Pa ipak, on se ne usuđuje mijenjati nešto ni seoskom prevarantu prije nego što to provjeri. Podalje od morske obale drži se neplivača, a ne plivača; djetetu, a ne iskusnom krotitelju, zabranjuje se da dira zmiju.

Života mi moga, ukoliko je to moguće, treba u potpunosti onemogućiti čitanje knjiga zabludelih pisaca – zato što kod većine ljudi prevladava mnijenje o sebi samima kao osobama visoke sposobnosti i iskustva, savršenog rasuđivanja u razlikovanju istine od laži, pravog puta od puta zablude. A oni, čak i ako su sigurni od opasnosti o kojoj smo govorili, ne mogu izbjeći opasnost koju ćemo sada iznijeti.

Jedna skupina ljudi bez čvrstog oslonca u tajnama nauka, ljudi prikraćenih za proniknuće krajnjih ciljeva naučavanja, prigovorila mi je usljed nekih iskaza u djelima u kojima sam pisao o tajnama religijskih nauka, tvrdeći da sam te iskaze preuzeo od Starih, premda su neki od njih moje izvorne misli – a nije nemoguće da jedno kopito stane u trag drugog kopita – druge se nalaze u vjerozakonskim djelima, a većina po značenju potječe iz knjiga sufija.

Dopustimo, ipak, da se ti iskazi nalaze samo u djelima starih filozofa. Ako su oni razumljivi po sebi, ako su potkrijepljeni dokazom i ako nisu u suprotnosti sa Kur'anom i Sunetom, zašto ih treba odbaciti i osporiti?"

Otvorimo li tome vrata i stignemo li dotle da odbacujemo svaku istinu koju je prije nas iznio čovjek do kojeg ne držimo, morat ćemo odbaciti mnogo toga istinitog. Tako bismo morali odbaciti pojedine kur'an-ske ajete i predaje Božjeg Poslanika, pripovijesti predaka i kazivanja mudraca i sufija, jer ih pisac *Poslanica Vjernih prijatelja*³⁹ navodi u svom djelu, kako bi njima potvrdio svoju neistinu i pomogao da je prihvate srca nerazumnih. A to bi dovelo do toga da zabludjeli uzmu istinu iz naših ruku i da polažu pravo na nju u svojim spisima.

Najmanje što se može zahtijevati od učena čovjeka jest da se razlikuje od neznalice, i da mu se ne gadi med čak i ako ga nađe u posudi sakupljača krvi, jer dobro zna da ta posuda ne mijenja u bitnome svojstvo meda. Uobičajeno gađenje razjašnjava se neznanjem čovjeka

39 Pisac *Poslanica Vjernih prijatelja*. Zapravo, pisci poslanica koje čine prvu enciklopediju u islamskom svijetu. Živjeli su u Basri u 4/10 stoljeću i bili okupljeni u tajni filozofski savez *Vjerni prijatelji* (*Ihvan es-safa*). Njihova enciklopedija je zbirka od pedeset i jedne (ili dvije) opsežne i sistematične rasprave u kojima su uznastojali okupiti i sredeno prikazati tadašnja znanja muslimana, odnosno, znanja iz svih oblasti intelektualnog života muslimana. U četiri velike tematske cjeline obrađene su, između ostalog, različite teme iz matematike, logike, geografije, astronomije, geometrije, muzike, astrologije, fizike, meteorologije, antropologije, jezikoslovlja, filozofije, etike, psihologije, teologije, politike, historije, religije. S jedne strane, naglašeni neopitagorejski utjecaj, i, s druge strane, određene crte ismailijskog ezoterizma u raspravama *Vjernih prijatelja*, vjerovatno su glavni razlog Gazalijevog krajnje nepovoljnog suda o njima. (Šire o *Vjernim prijateljima* i njihovoj enciklopediji, Enes Karić, *Neki aspekti enciklopedije Ihvanu-safa*, Sarajevo, 1986.)

koji je zaveden time što je posuda napravljena za sakupljanje nečiste krvi, pa misli da je krv nečista po posudi, a ne zna da je nečistoća svojstvena samoj krvi. Kako med nema to svojstvo, neće ga steći ni ako se nalazi u toj posudi, pa ga zato ne treba ni držati nečistim.

To je glupa zabluda, ali ona prevladava kod mnogih ljudi. Kakav god iskaz da navedeš, pripišeš li ga čovjeku o kojem imaju lijepo mišljenje, oni će ga prihvatiti makar bio neistinit, a ako ga pripišeš osobi kojoj prigovaraju, zanijekat će ga makar bio istinit. Oni uvijek raspoznaju istinu po ljudima, a ne ljude po istini, i to je teška zabluda.

Eto, u tome je opasnost odbacivanja.

Opasnost od prihvatanja:

Ako neko promotri knjige filozofa, kao što su *Poslanice Vjernih prijatelja* i druge, pa vidi kako su u njihovom raspravljanju uvrštene mudrosti vjerovjesnika i riječi sufija, možda će ih odobriti, prihvatiti i povjerovati im, te pohitati da prihvati zablude koje su s njima smiješane, sve usljed lijepog mišljenja koje je proizašlo iz onoga što je vidio i odobrio. A to je već postupno upadanje u zabludu.

Da bismo se osigurali od te opasnosti nužno je spriječiti čitanje njihovih knjiga, jer su u njima sadržani vjerolomstvo i krivotvorine. Kao što je potrebno lošeg plivača držati podalje od klizavih obala, potrebno je zaštititi ljude od čitanja tih knjiga. I kao što je potrebno dijete držati podalje od zmije, treba ljude zaštititi od slušanja tih zbrkanih raspravljanja.

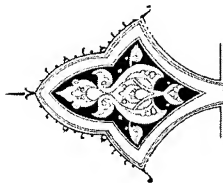

Učen čovjek treba da je poput vještog krotitelja kada ovaj sam uzima zmiju. Krotitelj razlučuje protivotrov i otrov, izvlači protivotrov i poništava otrov. Ni učen čovjek ne treba da uskraćuje protivotrov onome kome je potreban. On treba da je i poput pronicljivog mjenjača novca kada ovaj stavlja ruku u vreću krivotvoritelja. Mjenjač vadi čisto zlato a odbacuje krovotvorine i lažni novac, i ne treba da škrtari dajući ga onome kome je potreban.

Čovjeku kome treba zmijski protivotrov, a prema njemu osjeti gađenje kada sazna da je izvučen iz zmije koja luči otrov, nužno je to razjasniti.

Siromahu kome je neophodan novac a koji odbija da ga uzme, jer dolazi iz vreće krovotvoritelja, nužno je ukazati da je njegovo odbijanje posljedica pukog neznanja i uzrok što ostaje bez koristi koju traži. Na kraju, treba mu objasniti da ni najveća međusobna blizina izvornog i krivotvorenog ne može učiniti izvorno krivotvorenim, kao što ne može učiniti istinu neistinom a neistinu istinom.

Eto toliko sam htio reći o opasnostima i zlu koje dolazi od filozofije.

UČENJE TALIMIJA I NJIHOVA ŠTETNOST

Nakon što sam završio s naukom filozofije, njenim proučavanjem, razumijevanjem i razobličavanjem onoga što je u njoj lažno, shvatio sam da ni ona ne ispunjava u potpunosti ono što obećava i da razum nije sposoban obuhvatiti sva pitanja i odgonetnuti sve zagonetke.

Tada su se pojavili najistaknutiji talimije i raširili među ljudima svoju priču o spoznaji stvari koju daje imam, nepogrešiv i postojan u istini. I namislio sam da istražim njihova kazivanja kako bi se rasvijetlilo što je u njihovim spisima.

Dogodilo se, međutim, da mi stigne strogi nalog od halife da napišem djelo u kojem bi se razotkrilo što je uistinu njihovo učenje. Tome nisam mogao izmaći; poticaj izvana nadodao se mojoj unutarnjoj pobudi, i počeo sam istraživati njihove spise i sabirati njihova kazivanja.

Do mene su već ranije stigla neka kazivanja talimija. Ona su potjecala od savremenih predstavnika učenja o podučavanju od nepogrešivog imama i nisu bila vjerna putu koji su zastupali njegovi utemeljitelji. Sakupio sam ta kazivanja, uspostavio među njima čvrst poredak, podvrgao ih provjeri usporedbom – i dao potpune odgovore na njih. Tada su mi neki ljudi s puta istine predbacili da sam pretjerao učvršćujući dokaze talimija. Govorili su:

“Radio si za njih! Oni sami nikada ne bi mogli sebi pomoći pred nejasnoćama svoga učenja, da ga ti nisi ustanovio i priredio.”

Taj prigovor nije bez osnova.

Kada je Ahmed ibn Hanbel⁴⁰ predbacio Harisu Muhasibiju⁴¹ – Bog im se smilovao! – usljed njegovog pisanja protiv muteziliya, i Haris mu rekao: “Pobijanje novotarija je najstroža vjerska dužnost!”, Ahmed je uzvratio: “Dakako! Ali ti si prvo iznio njihovu zabludu, pa si tek onda odgovorio na nju. Usljed čega si siguran da se neće javiti sumnja kod onoga ko to preuzme s razumijevanjem, a ne osvrne se na tvoj odgovor, ili se pak zamisli nad tvojim odgovorom, ali ga ne uspije u bitnome razumjeti?”

Ibn Hanbelov prigovor je opravdan, ali – kada se radi o zabludi koja nije raširena. Odgovor na nju je nužan, a na nju je moguće odgovoriti nakon što se ona iznese.

Nema potrebe da neko drugi razrađuje zabludu talimija koju oni sami nisu iznijeli. Ja to sam nisam učinio. Naprotiv, tu zabludu sam čuo od jednog mog prijatelja, koji se sa mnom razišao nakon što se pridružio njima i počeo zagovarati njihovo učenje. Ispričao je da talimije ismijavaju pisce djela u kojima se pobija njihovo učenje, jer da ti pisci ništa ne razumiju od njihovog obrazloženja. Zatim je iznio to obrazloženje kako ga

40 Ahmed ibn Hanbel (241/855), proslavljeni protivnik muteziliya, utemeljitelj pravne škole najradikalnijeg tradicijskog usmjerenja i najoštrije suprotstavljene slobodnom osobnom rasuđivanju. Hanbelijska škola danas prevladava u centralnoj i sjevernoj Arabiji.

41 Ebu Haris el-Muhasibi (243/857), prvi istaknuti predstavnik “bagdadske škole tesa-vufa”. Posebno nastojao na moralnom pročišćenju i dinamiziranju sufijske spoznaje.

oni izlažu. Nisam za sebe želio da oni pomisle o meni kako sam i ja zanemario njihovo izvorno obrazloženje, pa sam ga iznio, a da ne bi pomislili kako sam ga čuo ali ga nisam razumio, iznio sam ga u vjerodostojnom obliku. Moj cilj je bio da predstavim njihovu zabludu koliko god je to moguće, a zatim da jasno pokažem njenu štetnost. Iz toga je proizašlo da oni ništa ne nude, i da njihovo raspravljanje nema vrijednosti.

I sigurno se ta novotarija, slaba kakva jest, ne bi proširila do tog stupnja bez pomoći ljudi istinoljubivih ali neznalica. Gorljiva revnost onih koji podržavaju istinu vodila ih je u dugotrajno sporenje sa talimijama o pretpostavkama njihovog naučavanja i tome da ih pobijaju u svemu onome što su oni govorili; osporavali su i dokaz o podučavanju i učitelju, a talimije naučavaju da nije valjano poučavanje od bilo kakvog učitelja, već samo od nepogrešivog učitelja. Pa se u toj raspravi obznanilo obrazloženje talimija kao očevidan dokaz o podučavanju i učitelju, a govor njihovih osporavatelja pokazao se slabim. To je dovelo u zabludu neke ljude te su u tome vidjeli snagu učenja talimija i slabost u učenju onih koji su ih pobijali. Ti ljudi nisu uvidjeli da je to slabost branilaca istine i njihovo nepoznavanje puta koji vodi istini. Jer, tačno je da imamo potrebu za učiteljem, i to nepogrešivim učiteljem. Ali, naš nepogrešivi učitelj je Muhammed – Bog mu se smilovao i mir mu podario!

Ako talimije kažu: “Naš učitelj je podučio propovjednike i razaslao ih po zemljama, i on očekuje njihov povratak ako se među njima pojave neslaganja ili se suoče s kakvim nejasnoćama. “Mi ćemo uzvratiti: “Naš

učitelj je također podučio propovjednike i razaslao ih po zemljama. No on je poduku dovršio, kao što je rekao Uzvišeni Bog: 'Sada sam vam vjeru vašu dovršio i blagodat svoju prema vama upotpunio.'⁴² A od trenutka kada je učenje dovršeno, smrt učitelja ne izaziva štetu, kao što je ne izaziva ni njegova odsutnost."

Preostaje njihovo pitanje: "Kako ćete suditi o onome o čemu niste prethodno čuli? Po tekstu, za koji niste čuli, ili po slobodnom tumačenju⁴³, ili po vlastitom mišljenju, što je izvor neslaganja?" Odgovorićemo: "Činićemo ono što je učinio Muaz, kada ga je Božji Poslanik – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – uputio u Jemen.⁴⁴ Sudićemo po tekstu ako se to nalazi u tekstu,

⁴² *Kur'an*, 5, 3.

⁴³ Slobodno tumačenje, *idžtihad*. Riječ *idžtihad* izvorno znači truditi se, nastojati. U pravnoj i drugim naukama islama znači slobodni osobni napor na rješavanju onog religijskog pitanja do čijeg se punovažnog i opštepoznatog rješenja nije došlo, a ono se ne može postići izravnim obraćanjem na Kur'an i Hadis, kao i onog pitanja koje je već riješeno, ali okolnosti u kojima se postavlja ne dopuštaju pronalaženje i/ili primjenjivanje autoritativnog rješenja. U klasičnom razdoblju islama pitanje slobodnog osobnog tumačenja bilo je jedan od važnih motiva razlikovanja kako među pravnim, tako i među teološkim školama. U postklasičnom razdoblju *idžtihada* je osjetno zagašeno preovladavajućim mnijenjem da je pravno-teološka formulacija islama i islamske prakse života u cijelosti izvršena i dovršena, te da su "vrata idžtihada" "zatvorena". U novije doba pitanje *idžtihada* je aktuelizirano na različitim razinama islamske obnove i muslimanskog modernizma. (Šire o teorijskim i povijesnim aspektima *idžtihada*, Seid Ramadan, *Islamsko pravo*, Sarajevo 1984., str. 62/71; Muhamed Ikbāl, *Obnova vjerske misli u islamu*, Sarajevo 1979., str. 110-114.)

⁴⁴ Muaz ibn Džebel je bio postavljen za sudiju u Jemenu, i prije njegovog polaska, Božji Poslanik ga je upitao: "Po čemu ćeš suditi?" On je odgovorio: "Po onome što je u Božjoj Knjizi."⁴⁵ "A ako tu ništa ne nađeš?" "Po onome što je u sunetu Božjeg Poslanika."⁴⁶ "A ako ni tu ništa ne nađeš?" "Tada ću se potruditi da sudim po vlastitom mišljenju." Pa je rekao Božji Poslanik: "Hvala Bogu koji je uputio poslanika Njegovog Poslanika onome s čime je zadovoljan Njegov Poslanik." (Prema, Abdul-Halim Mahmud, *El-munk iz min-ed-dalal*, str. 116; Seid Ramadan, *Islamsko pravo*, str. 62.)

a ako se ne nalazi, potrudimo se da do suda dodemo slobodnim tumačenjem. Dakle, upravo onako kako to čine njihovi propovjednici kada napuste svog imama i odu u daleke zemlje, i kada nisu u mogućnosti da sude po tekstu. Ograničeni tekstovi ne mogu obuhvatiti beskonačan broj određenih slučajeva, a u svakom pojedinačnom slučaju nije moguće vraćati se u grad gdje je imam. Osim toga, nije isključeno da onaj koji je propovjednika poslao na put umre dok on svlada tu daljinu i vrati se, pa tako ne bude nikakve koristi od putovanja.

Ako neko posumnja u smjer okretanja u namazu⁴⁵, preostaje mu samo da se osloni na slobodno rasuđivanje. Ako poduzme putovanje u grad u kojem se nalazi imam, da bi saznao kamo se treba okrenuti, propustiće vrijeme namaza. Stoga je dozvoljeno da se čovjek u namazu okrene u smjeru koji nije smjer Kible, ali je iznaden vlastitim rasuđivanjem.”

Rečeno je: “Onome koji pogriješi u vlastitom rasuđivanju pripada jedna nagrada, a onome koji bude u pravu pripadaju dvije.”

Spomenimo primjer obaveznog davanja siromahu. Moguće je da onaj koji daje, slijedeći vlastito rasuđivanje, misli za nekoga da je siromašan, a ovaj je zapravo bogataš koji brižljivo taji svoj imetak. Davalac neće biti prekoren zato što je pogriješio, jer mu se ne zamjera na onome što je posljedica njegovog slobodnog rasuđivanja.

Ako bi pak talimija rekao: “Mišljenje tog čovjeka vrijedi kao i mišljenje njegovog protivnika”, kazaćemo:

45 Jedan od uslova namaza je okrenutost prema Kibli, to jest, prema Kabi u Meki.

“On je dužan slijediti vlastito mišljenje, kao što je onaj koji prosuđuje pravac okretanja u namazu dužan slijediti vlastiti sud makar protuslovio drugima.”

Kaže li pak: “Oponašatelj slijedi Ebu Hanifu⁴⁶ ili Šafija⁴⁷ – Bog im se smilovao! – pa čak i druge”, mi ćemo reći: “A kako da postupi oponašatelj koji je u sumnji oko smjera okretanja u namazu, kad se u tome ne slažu oni koji to prosuđuju?” Na to on može primijetiti: “Oponašatelj onda ima pravo na osobno rasuđivanje u saznavanju najboljeg poznavaoца znakova za pravilno okretanje u namazu; on će slijediti vlastito rasuđivanje, i tako je uopšte s učenjima.”

Oslanjanje ljudi na vlastito rasuđivanje je nužno, jer i vjerovjesnici i imami, koji imaju znanje, ponekad pogriješe. No rekao je Božji Poslanik – Bog ga blagoslovio! -: “Ja sudim po vidljivom, a Bog upravlja nevidljivim.”⁴⁸ To jest, ja sudim po preovlađujućem mišljenju dobijenom od svjedoka, a moguće je da oni pogriješe. Ni vjerovjesnici, dakle, nemaju načina da se potpuno osiguraju od pogreške u slučajevima koji zahtijevaju osobna rasuđivanja, pa kako da mi to želimo!?

Talimije tada mogu postaviti dva pitanja.

46 Ebu Hanife Numan ibn Sabit (150/767), utemeljitelj škole u islamskom pravu koja se ističe cijenenjem osobnog rasuđivanja i analogije, te se karakterizira kao “najgipkija pravna škola”. Škola Ebu Hanife danas prevladava u turskoj, indo-pakistanskoj i kineskoj “zoni” islama, te u Donjem Egiptu. Muslimani u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i Jugoslaviji slijede ovu školu.

47 Muhamed ibn Idris eš-Šafii (204/820), utemeljitelj pravne škole koja se naglašeno oslanja na Hadis. Šafijska škola danas je raširena među muslimanima istočne Arabije, Indonezije, južne i istočne Afrike.

48 Usp. bilješku 9.

Prvo je: "Ako je vlastito rasuđivanje valjano u svim slučajevima koji iziskuju prosuđivanje, a nije valjano u slučajevima koji se tiču temelja vjerovanja, jer tu pogreška nije dopuštena, kakav je postupak za takve slučajeve?" Odgovorićemo: "Temelji vjerovanja su sadržani u Knjizi i Šunetu. A za sporne tačke koje preostaju, spoznaju istine osigurava njihovo samjeranje ispravnim mjerilom. To je zapravo skup mjerila što ih Uzvišeni Bog daje u svojoj Knjizi. Ima ih pet i izložio sam ih u djelu *Ispravno mjerilo*."⁴⁹

Kaže li: "Tvoji protivnici se ne slažu s tobom o tom mjerilu", uzvратиću: "Ne može se predstaviti da neko shvati to mjerilo pa da se onda o njemu mišljenja razidu, te nije moguće da se s tim ne slože talimije, jer sam ga izveo iz Kur'ana i Kur'an me tome podučio. S njim moraju biti saglasni i logičari, jer udovoljava uslovima logičkog mišljenja i ne protuslovi im, a i mutekelimi, jer se slaže s njihovim naučavanjem o teorijskom dokazivanju pomoću koga oni u svojim dijalektičkim raspravljanjima spoznaju istinu."

Primijeti li: "Ako posjeduješ odgovarajuće mjerilo, zašto ne ukloniš neslaganja među ljudima?", reći ću: "Da su me saslušali, uklonio bih neslaganja među njima. U djelu *Ispravno mjerilo* iznio sam način prevladavanja neslaganja; promisli ga i znaćeš da je istinit i da uklanjanje neslaganja u potpunosti kada mu se prikloni-

49 *Ispravno mjerilo (El-kistas el-mustekim)*. Jedno od najpopularnijih Gazalijevih djela. Mnogo prepisivano, navođeno i komentirano. Objavljeno više puta, zasebno i zajedno s drugim manjim djelima, u Kairu i Bejrutu. Prevedeno na hebrejski, francuski i djelomično na ruski.

mo. Ali, nisu mu se svi priklonili. Jedna skupina me saslušala, i uklonio sam neslaganja među njima. Međutim, tvoj imam želi ukinuti razilaženja među njima mada ga oni ne slušaju. Zašto dosad nije u tome uspio? Zašto nije otklonio neslaganja Alija – blagoslovio ga Uzvišeni Bog!, a on je prvi među imamima? Vjeruje li tvoj imam da je sposoban da ljude prinudi da ga slušaju? Zašto ih dosad nije prinudio? I do kojeg dana je to odložio? I uopšte, je li svojim pozivom išta postigao kod ljudi osim uvećanja neslaganja i umnožavanja protivnika? Istina je, treba se bojati neslaganja koje dovodi do proljevanja krvi, razaranja gradova, osiroćenja djece, zatvaranja puteva, pljačkanja dobara! A zahvaljujući vašem 'blagoslovljenom ukidanju neslaganja' u svijetu se dogodilo nešto nečuveno.”

Ako pak talimija kaže: “Tvrdiš da uklanjaš neslaganje među ljudima. Međutim, čovjek koji se dvoumi između suprotstavljenih učenja i sučeljenih razlika nije prinuđen da sluša tebe radije nego tvog protivnika. Većina protivnika ne slaže se s tobom, a nema razlike između tebe i tvojih protivnika.” To je njihovo drugo pitanje.

Odgovaram: “Taj prigovor prije svega okreće se protiv tebe. Kada ti pozoveš sebi čovjeka koji se dvoumi da prihvati tvoje gledanje, on će ti reći: ‘Većina učenih ljudi ne slaže se s tobom!’ Htio bih znati šta ćeš mu odgovoriti! Ako odgovoriš rekavši: ‘Na mog imama je ukazano u tekstu!’, ko će ti povjerovati na osnovu teksta koji nije čuo od Božjeg Poslanika!? Tim prije što će tvoj poziv slušati u isto vrijeme kad i riječi učenjaka koji govore da je to tvoja izmišljotina i tvoja laž.

Dopustimo da se taj neodlučni čovjek saglasi s tobom oko teksta, ali se dvoumi oko temelja vjerovjesništva, pa kaže: 'Dozvoljavam da tvoj imam pribjegne Isaovom čudu u svom dokazivanju, i kaže: 'Dokaz da govorim istinu je to što ću oživiti tvog oca!', te ga oživi i kaže da je ispunio ono što je obećao. Kako da znam da je istinito ono što je govorio?' Na osnovu takvog čuda svi ljudi nisu spoznali da Isa – Bog mu se smilovao! – govori istinu. Štaviše, to je jedno teško pitanje koje se može rješavati samo tanahnom razumskom spekulacijom. A za tebe razumska spekulacija nije pouzdana. Priznati pak čudo kao dokaz istinitosti može samo onaj ko poznaje magiju i razliku između nje i poslaničkog čudotvorstva, i ko zna da Bog u tom trenutku ne zavođi svoje robove – a dobro je znano kako je teško naći odgovor na pitanje odvođenja u zabludu! Kako ćeš ti sve to riješiti? Tvoj imam nije u prednosti u odnosu na svoga protivnika. "On se vraća spekulativnom dokazu koji je zanijekao, i koji nudi njegov protivnik, ali jasnije; taj se prigovor, dakle, okreće protiv njih takvom snagom da ne bi mogli na njega odgovoriti ni kada bi se svi sakupili, od prvog do posljednjeg.

Pomutnja se raširila zahvaljujući onim slabićima koji su vodili rasprave i davali odgovore, a nisu u vlastitom duhu ovladali pitanjima; tako se samo produžava rasprava a ne pospješuje razumijevanje, i ušutkivanje protivnika. Kaže li pak neko: "Pa to je upravo pitanje duhovne smućenosti, a ima li za nju odgovora?", reći ću mu: "Da!" Odgovor je da se smućenom čovjeku, koji izjavljuje da je zbunjen a ne zna koje ga pitanje zbunjuje, kaže kako je on poput bolesnika koji tvrdi da je bole-

stan i zahtijeva lijek za bolest, a ne govori od čega je, zapravo, bolestan. Takvom će se reći da ne postoji lijek za bolest uopšte, već samo za određenu bolest, kao što je glavobolja, stomačna tegoba i drugo. Jednako i smućen čovjek treba da odredi šta je to što ga zbunjuje; pa kada to učini, upoznat ću ga sa istinom na jedan od pet načina, koje niko još nije razumio a da nije spoznao da je svaki od njih mjerilo istine. Ko se pouzda u mjerenje shvatit će mjerilo i ispravnost mjerenja, kao što student aritmetike istodobno razumije i samu aritmetiku i učiteljevo ispravno poznavanje aritmetike. To sam u djelu *Ispravno mjerilo* iznio na oko dvadesetak stranica, pa neka to razmotri!

Nije mi namjera da sada pokažem zbrku njihova učenja, jer sam to već iznio:

1. u knjizi *El-Mustazhiri*⁵⁰;
2. u knjizi *Dokaz istine*⁵¹, koja je odgovor na njihove besjede što sam ih čuo u Bagdadu;
3. u knjizi *Potanko razlikovanje*⁵², koja ima dvanaest poglavlja i odgovora na ono što mi je bilo izloženo u Hemedanu;

50 *El-Mustazhiri (Kitabu el-mustazhiri)*. Najpoznatiji Gazalijev spis protiv batinija, naslovljen po abasijskom halifi el-Mustazhiru (512/1118). Djelo je djelomično objavio, s opsežnim predgovorom i iscrpnim komentarom, Ignaz Goldziher u Lajdenu 1916. (1956 2). Izašlo u Kairu 1964. Djelomično prevedeno na španjolski.

51 *Dokaz istine (Hudždže el-hakk)*. Djelo nije sačuvano. Gazali ga spominje i u spisu *Dragulji Kur'ana (Dževahir el-Kur'an)*.

52 *Potanko razlikovanje (Mufessal el-hilaf)*. Spis nije sačuvan. Gazali ga spominje i u *Ispravnom mjerilu i Draguljima Kur'ana*.

4. u knjizi *Uspinjanje*⁵³, u kojoj su tabelarno prikazane njihove najmanje razumljive riječi što su mi ih izložili u Tusu,

5. u knjizi *Ispravno mjerilo*, koja je samostalna; njen cilj je da razjasni mjerila nauka i pokaže kako je nepogrešivi imam nepotreban onome ko ga slijedi.

Moja je namjera da pokažem kako talimije uopšte nemaju lijeka za izlječenje od tame različitih pogleda. Oni nisu mogli održati dokaz o svrhovitosti imama kada smo ih pitali o znanju kojim su poučeni od nepogrešivog imama, nakon što smo se složili s njima i priznali njihov razlog podučavanja i nepogrešivog imama kako ga oni određuju. Izložili smo im određena pitanja, no oni ih nisu ni razumjeli a kamoli da bi ih razriješili. Nemoćni, oni su to prebacili na skrivenog imama, rekavši: "Nužno je, svakako, njemu ići!" Čudno je da oni čitav život ulože u traženje imama i u radost viđenja s njim, ali ništa od njega ne nauče. Oni nalikuju isprljanom čovjeku koji se toliko umori tražeći vodu da, kad je nađe, nema snage da je upotrijebi te ostaje zamazan prljavštinom.

Neki od njih se pozivaju na znanje koje se može naći u onome što sam iznio kao plitku filozofiju jednog od prvih drevnih filozofa – Pitagore. Njegovo učenje je najslabije među filozofskim učenjima i Aristotel ga je pobio, pokazavši njegovu slabost i prizemnost. O njemu se govori u *Knjizi vjernih prijatelja*, i to je doista

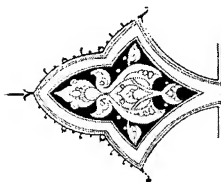
53 *Uspinjanje (Kitabu ed-derdž)*. Djelo nije sačuvano, i ne spominje se u drugim Gazalijevim spisima.

jedna filozofija bez vjerodostojnog sadržaja. Pa zar nije čudno da se neko cijelog života zamara tražeći znanje, i da se onda zadovolji jednim slabim i neplodnim naučavanjem, te da pri tom još misli kako je dosegnuo konačne ciljeve nauke!

Takoder smo ih neposredno iskušali i ispitali ono što obznanjuju i ono što taje. Njihovi napori se svode na to da zavode priprost svijet i ljude slabog rasuđivanja oglašavajući potrebu za učiteljem i sporeći se, “moćnim” i “ubjedljivim” besjedama, s onima koji poriču razloge podučavanja. Kada pak neko pristane na njihov dokaz o učitelju i kaže: “Dajte nam njegovo znanje i obdarite nas njegovim podučavanjem!”, talimija će stati i reći: “Sada, kada si saglasan sa mnom, traži ga sam; moja želja se ovdje ispunjava.” Jer, talimija zna da bi se osramotio ako bi išao dalje. On ne dopušta sebi da se približi određenim problemima, jer ih ne može ni razumjeti, a kamoli da na njih odgovori.

Eto kakvi su oni uistinu. Kada se upoznaju, omrznu čovjeku. Kada sam ih ja upoznao, otrešao sam ruke od njih.

PUTEVI SUFIJA

Nakon što sam završio s tim naukama, počeo sam se zanimati za put sufija. Saznao sam da je njihov put čvrsto sastavljen od znanja i djelovanja. Cilj njihova djelovanja je poništavanje osobnih zapreka i očišćenje karakterâ od loših sklonosti i ružnih svojstava, sve dok se ne postigne odreknuće srca od svega što nije Bog Uzvišeni, i dok se srce ne ukrasi spominjanjem Boga.

No bilo mi je lakše da saznam nego da činim. Počeo sam proučavati njihova učenja čitajući njihove knjige, kao što su *Hrana srdaca* Ebu Taliba el-Mekija⁵⁴ – Bog mu se smilovao! – djela Harisa Muhasibija, predaje od Džunejda⁵⁵, Šiblija⁵⁶ i Bajazida Bistamija⁵⁷ – blagoslovio Bog njihove duše! – i druga djela iz nauke njihovih prvaka, dok se nisam upoznao s jezgrom stremjenja koje slijede i s onim što se od njihova puta može postići proučavanjem i slušanjem. Razjasnilo mi se, međutim, da se ono osobito, njima najsvojstvenije, ne

54 Ebu Talib el-Mekki (38/996), utjecajni sufijski pisac koji je naročito nastojao na moralnom djejestvu isposništva.

55 Džunejd el-Bagdadi (297/910), drugi istaknuti predstavnik “bagdadske škole tesavufa”. Cijenjen po naglašenoj suzdržanosti i odmjerenosti u dovođenju u odnos duhovne istine tesavufa i religijske istine vjerzakona.

56 Ebu Bekr eš-Šibli (334/946), utjecajni zastupnik osamljivanja i oslobađanja od svjetovnih veza i ovisnosti.

57 Bajazid Bistami (261/874), “gordi usamljenik iz Taberistana”. Zastupao je duhovno napredovanje, kroz oslobađanje od vlastitog ja i samooslobađanje od svake potčinjenosti, do “samoizbijanja” pred Bogom.

može dosegnuti proučavanjem već kušanjem, proživljenim stanjem i promjenom svojstava.

Kolika je razlika između toga da čovjek zna određenje zdravlja i sitosti, njihove uzroke i uslove, s jedne strane, i da bude zdrav i sit, s druge strane; da zna određenje pijanstva, a ono se objašnjava stanjem koje nastupa kada isparenja iz želuca ovladaju unutarnjim izvorima mišljenja, i da se bude pijano!? Pijanac ne zna određenje pijanstva i ne može ga objasniti, no on je pijan makar što ne posjeduje nimalo objašnjavajućeg znanja pijanstva. Trijezan čovjek zna određenje pijanstva i njegove osnovne sastojke, makar što sam nije nimalo pijan. Bolestan liječnik poznaje određenje zdravlja, njegove uzroke i lijekove, ali – on je lišen zdravlja.

Takva je razlika između toga da spoznaš bit isposništva, njegove uslove i uzroke, i da budeš u stanju isposništva i duševnog odricanja od ovoga svijeta.

Postalo mi je sasvim jasno: sufije nisu pristaše priče već ljudi proživljenih stanja; ja sam stekao ono što se moglo steći putem naučavanja; ono što preostaje, ne može se postići slušanjem i proučavanjem, već kušanjem i načinom života.

Zahvaljujući naukama kojima sam se zanimao, i putu kojim sam išao pri istraživanju nauka vjere i nauka razuma, dospio sam do nepokolebljive vjere u Boga Uzvišenog, vjerovjesništvo i Posljednji sud. Ta tri temeljna načela vjere duboko su se utisnula u moju dušu zahvaljujući uzrocima, okolnostima i iskustvima koje nije moguće potanko navesti, a ne kao posljedica uredno skupljenih dokaza.

Također mi se razjasnilo da nema nade u vječnu sreću osim uz bogobožnost i osobno uzdržavanje od strasti. Najvažnije je u tome pokidati veze srca sa ovim svijetom, raskinuti sa ovosvjetskim prividima, obratiti se vječnom boravištu i okrenuti se najvišoj tački čežnje za Bogom Uzvišenim. A to zahtijeva odricanje od počasti i bogatstva, i izmicanje onome što zaokuplja i veže.

Potom sam promotrio vlastito stanje; bio sam vezan ovosvjetskim vezama sa svih strana. Okrenuo sam se svojim djelatnostima, od kojih najbolje bjehu predavanja i podučavanje, i vidio da sam u njima vezan za nauke isprazne i beskorisne za put vječnosti. Promislio sam svoju pobudu u predavačkom radu; ona nije bila vjerna Bogu Uzvišenom već su njeni poticaji i pokretači bili traženje počasti i slave. Uvjerio sam se sa sigurnošću da stojim na rubu provalije i da ću se, ako se ne dignem iz svog opasnog položaja, strovaliti u vatru.

Neprestano sam na to mislio, i dalje ostajući neodlučan. Jednog bih dana čvrsto odlučio da napustim Bagdad i promijenim način života, no sutra bih izmijenio odluku. Jednom nogom učinio bih korak naprijed, drugom korak nazad. Ujutro bih osjećao iskrenu želju da tragam za vječnošću, dok je ne bi napala vojska svih strasti, i navečer pobijedila. Ovosvjetske strasti su me držale okovanog na mjestu, a glasnik vjere je oglašavao:

“Na put! Na put! Život je kratak, a pred tobom je dug put! Sve znanje i činjenje koje imaš, to je privid i pretvaranje! Ako već sada nisi spreman za budući svijet, kada ćeš biti!?”

I tada bi se u meni iznova javio poticaj i čvrsta riješenost da bježim i umaknem.

No potom bi se šejtan vratio da mi kaže:

“To stanje je odveć slučajno a da bi mu se predao. Ono će brzo proći, i, ako mu se pokoriš, izgubićeš velike počasti, upropastićeš krasno središnji život pomutnjom i mukama, preokrenućeš savršenu sigurnost u raspravljavanje propusta. I možda će to skršiti dušu tvoju, ali povratak ti neće biti lahak.”

Približno šest mjeseci nisam mogao učiniti nikakav preokret u borbi između ovosvjetskih strasti i priziva vječnosti.

A počelo je to u mjesecu redžebu 488.⁵⁸, tokom kojeg je moje djelovanje prešlo granicu koja slobodan izbor dijeli od prinude. Jer, Bog mi je zavezao jezik i spriječio me da predajem. Jednog dana, prekrasnog za srca drugačijeg raspoloženja nego što je bilo moje, borio sam se da predajem, ali moj jezik nije izgovarao niti jednu riječ, i nikako nisam mogao da ga učinim poslušnim. Ta zavezanost jezika izazvala je tugu u mom srcu, oduzela mi je sposobnost probave i uzimanja hrane, hljeb nije išao u grlo, i nisam mogao probaviti nikakvo jelo. Snaga me izdala i liječnici su bili izgubili nadu u moje ozdravljenje. Govorili su: “Bolest je sišla u srce i iz njega se rasprostrla; nema drugog lijeka osim da se otkrije tajna brige koja je do toga dovela.”

Osjećajući svoju nemoć, nesposoban da se odlučim, utjecao sam se Uzvišenom Bogu, kao što čini siromah

58 Juli-august 1095. po hrišćanskom računanju vremena.

svijetu drugog boljeg dobra koje bi učenjak mogao učiniti za svoju porodicu.

Zatim sam se obreo u Siriji, i tu sam proveo blizu dvije godine u povučenosti, samoći, duhovnim naporima i borbi sa samim sobom. Bio sam zaokupljen time da očistim dušu, usavršim karakter i istančam srce za spominjanje Boga Uzvišenog, onako kako sam to naučio od sufija. Neko vrijeme proboravio sam u džamiji u Damasku, provodeći cijele dane na minaretu, pošto bih za sobom zatvorio vrata.

Odatle sam otišao u Jerusalem, gdje sam svaki dan provodio u Džamiji na stijeni, također zatvarajući za sobom vrata.

Zatim sam, ispunjavajući vjersku obavezu, obavio hodočašće u blagoslovljena mjesta Meku i Medinu, i posjetio grob Božjeg Poslanika – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! Nakon što sam obišao grob Božjeg Prijatelja⁶¹ – blagoslovio ga Bog! uputio sam se u Hidžaz.

Kasnije, izvjesne obaveze i pozivi moje djece privukoše me zavičaju i ja mu se vratih, a bio sam posljednji čovjek koji bi to učinio.

No i dalje sam više težio tome da budem sam i da čistim srce za spominjanje Boga Uzvišenog. Okolnosti vremena iskrivljavale su smisao moje želje i remetile čistotu moje samoće, te sam tek s vremena na vrijeme dospijevao u odgovarajuća stanja. Ipak, neovisno o

61 Božji poslanik Ibrahim (Abraham).

bez snage. I odazvao mi se "Onaj koji se odaziva nemoćniku kada **Mu** se on obrati."⁵⁹ Olakšao je mome srcu da napusti počasti, imetak, djecu, drugove.

Oglasio sam svoju riješenost da idem u Meku, dok sam se, zapravo, u sebi pripremao za put u Siriju. Plašio sam se da najavim halifi i drugovima svoju nakanu da se zadržim u Siriji. Pribjegao sam lukavstvu odlazeći iz Bagdada, usljed namjere da se tamo više nikada ne vratim.

Tako sam se izložio prigovorima iračkih prvaka, od kojih nijedan nije mogao zamisliti da bih ja, iz vjerskih razloga, mogao napustiti to što sam bio u Bagdadu, jer su smatrali da je to najviše uzdignuće u islamu. "To je vrhunac njihovog znanja."⁶⁰

Poslije, ljudi su se upleli u nagađanja; neki izvan Iraka mislili su da su moj odlazak potaknule vlasti. Oni pak koji su bili bliski ljudima od vlasti i koji su bili svjedoci njihove privrženosti i nastojanja da me zadrže, koji su vidjeli da sam odbijao i oglašivao se o pozive vlasti, govorili su: "Ovo je udarac s neba, urokljiv pogled koji je, bez uzroka, pogodio muslimane i učenjake."

Napustio sam, dakle, Bagdad, prethodno razdijelivši imetak i zadržavši samo ono najnužnije za svakodnevne potrebe i prehranu djece. Dozvolio sam to sebi, jer je irački novac namijenjen zajedničkom dobru muslimana, u vjerskim zadužbinama, a ja nisam vidio u

59 *Kur'an*, 27, 62.

60 *Kur'an*, 53, 30.

tome, nisam odustajao od težnje za njima, i dolazio sam do njih usprkos preprekama.

I ustrajao sam u tome deset godina. Tokom njih otkrile su mi se stvari koje nije moguće nabrojiti niti do kraja ispričati. Iznosim ih radi koristi od njih.

Saznao sam, s izvjesnošću, da se sufije oni koji valjano slijede Božji put, i da je njihov karakter najkrepesniji. I da im se pridoda razum razumnih, mudrost mudrih, znanje znalaca vjerezakona, da li bi postali bolji njihovo postupanje i njihov karakter? Ne bi, jer bi se tako izmijenilo ono što je dobro u njima. Sve što miruje ili se kreće u njima, njihova vanjština i njihova unutarnjost, sve se to pripaljuje plamenom iz udubine vjerovjesništva. A osim svjetla vjerovjesništva, na licu Zemlje nema drugog svjetla da rasvjetljava.

Šta reći o putu na kojem se pročišćenje sastoji u čišćenju srca od svega što nije Bog, putu koji počinje sjedinjenjem srca u spominjanju Boga umjesto posvećenjem kojim počinje namaz, putu koji završava u potpunom nestajanju u Boga. A taj ishod, zar to nije tek početak u odnosu na slobodu izbora i stečena znanja? Uistinu, to je početak puta, a ono što prethodi tek je njegovo predvorje.

Od početka puta počinju otkrovenja i viđenja. U budnom stanju sufije sagledaju meleke i duše vjerovjesnika, čuju njihove glasove i koriste se njihovim savjetima.

Potom se od viđenja slika i simbola uzdižu do stupnjeva za koje je pretijesan okvir izrecivog, tako da, ako neko pokuša da to izrazi, nužno pogriješi u svom iskazu.

Ukratko, sufije tako dospijevaju do bliskosti koja za neke može biti sadržanost, za druge sjedinjenje, a za treće dostignuće. No sve je to pogrešno. U djelu *Najviši cilj*⁶² već smo razjasnili prirodu te pogreške. Onome ko nije iskusio to stanje treba reći samo:

Šta jeste da jeste, neću to reći! Misli da je dobro, ne tražeć' da ti se kaže.⁶³

Jednom riječju, onaj ko nije ništa od toga iskusio poznaje zbilju vjerovjesništva samo po imenu. A čudesa svetih ljudi zapravo su prve najave poslanika. Takva su bila prva stanja Božjeg Poslanika – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – kada je išao na brdo Hira da se u osami poveže sa svojim Gospodarom i da Mu služi, i kada su Arapi govorili: “Muhammed gori od čežnje za Bogom.”

To stanje odista iskusi onaj ko slijedi put sufija. A onaj ko to nije sam iskusio, može postići vjerodostojno znanje o tome iz iskustva i blagog držanja sufija, ukoliko se bude družio s njima tako često dok ne shvati da je ono u svojim predznacima pouzdano. Prisustvujući njihovim sijelima, može se okoristiti njihovom vjerom, a oni su ljudi koji ne nanose zlo svojim sablesjednicima. Onaj pak ko se nije mogao s njima družiti neka zna da je to sigurna stvar koja počiva na dokazanim svjedo-

62 *Najviši cilj (Maksid el-esna)*. Djelo o Božjim “lijepim imenima”. Objavljeno u Kairu.

63 Prevod Tarika Haverića u: Ibn Tufayl, *Živi sin Budnoga*, str.8. U bilješki, Tarik Haverić navodi nalaz Ferida Džebra da ovaj stih potječe od pjesnika Ibn el-Mu'taza (296/908), premda Gazali o tome ništa ne kaže, pa ga (i) Ibn Tufejl njemu pripisuje. (Usp. prijevod slobodnijeg engleskog prijevoda stiha u: Nerkez Smailagić, *Klasična kultura islama I*, str. 445.)

čanstvima, što sam pokazao u poglavlju *Čudesa srca* u djelu *Oživljenje vjerskih nauka*⁶⁴.

Nauka je ustanovljenje istine na osnovu dokaza.

Kušanje⁶⁵ je prisna povezanost s takvim stanjem.

Vjera je prihvatanje usmenih svjedočenja i svjedočenja iskustva s lijepim mišljenjem.

64 *Oživljenje vjerskih nauka* (*Ihja ulum el-din*). "Gazalijevo remek-djelo i po mnogo čemu najveća vjerska knjiga koju je jedan musliman ikada napisao" (A. J. Arberry). *Oživljenje vjerskih nauka* podijeljeno je na četiri "četvrtine", koje su podijeljene na ukupno četrdeset "knjiga", u kojima su sistematski obrađene teme islamske obredne, osobne ("svjetovne") i duhovne prakse u njihovoj teološkoj, pravnoj i mističkoj formulaciji i osmišljenju. Glavno Gazalijevo djelo je jedno od najviše korištenih i najraširenijih djela iz reda duhovno i intelektualno zahtjevnije vjerske literature u islamu uopšte. Nепrekidno se izučava, navodi i tumači u svim središtima i na svim jezicima više islamske obrazovanosti. Od kraja prošlog stoljeća teče i njegovo intenzivno proučavanje, prikazivanje i tumačenje u okvirima zapadne islamologije, te djelomično prevođenje na engleski, njemački, španjolski, francuski, talijanski, ruski. U listovima i časopisima Islamske zajednice bivše Socijalističke Jugoslavije objavljeni su prijevodi kratkih izvoda iz pojedinih knjiga *Oživljenja vjerskih nauka* na bosanski jezik. U doskorašnjoj prošlosti u nas je također bila raširena praksa prevođenja i komentiranja Gazalijevog glavnog djela u džamijama i na kućnim sijelima. Posljednji značajniji primjer te prakse je prevođenje i tumačenje *Oživljenja vjerskih nauka* od strane dr Šakira Sikirića u jednoj sarajevskoj mahalskoj džamiji tokom 1945. i 1946. godine. Od sredine prošlog stoljeća, kada započinje njegovo cjelovito objavljivanje, *Oživljenje vjerskih nauka* je objavljeno više puta, uglavnom u četvoro-tomnim izdanjima, u Kairu, Lukni, Istanbulu i Teheranu.

65 Kušanje, zevk. Riječ zevk glagolska je imenica glagola koji znači "kušati, okusiti, probati, iskušati, isprobati; osjetiti, podnositi /kaznu/; iskusiti, doživjeti, pretrpjeti" (Teufik Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik I*, Sarajevo 1973, str. 1141). Gazali je koristi i u tom njenom prvotnom, nekonvencijalnom značenju i kao tehničku oznaku za spoznavanje /spoznaju putem neposrednog, doživljajnog uvida i intuitivnog sagledanja. Istraživači Gazalijevog opusa, napose W. Montgomery Watt, Ferid Džebri i Abdurahman Bedevi, nisu saglasni oko tog drugog, tehničkog značenja zevka, te oko odnosa doživljajnog/intuitivnog i razumskog spoznavanja u Gazalijevim djelima, premda svi ističu ključnu važnost pojma zevka u Gazalijevim kasnim spisima pa se, upravo na osnovi *Izbavljenja od zablude*, Gazalijev pozni životni opus određuje i kao "period zevka". (Usp. Abdurahman Bedev, *Muellefat el-Gazali*, Kuvajt 1977, str. 12.) Ti prepori su bili dodatni razlog da zevk, na ovom i drugim mjestima, prevedimo "literalno" a ne "tehnički".

Takva su tri stupnja, a “Bog će uzdignuti na visoke stupnjeve one među vama koji vjeruju i koji primaju znanje.”⁶⁶

Iza tih ljudi su neznalice koji to iz osnova niječu, čude se takvom govoru, pa opet slušaju, izruguju se i govore: “Kakvo čudo! Kako to oni mogu pričati!?”

O njima je Uzvišeni Bog rekao:

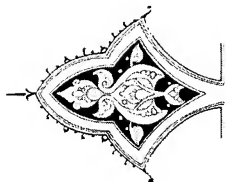
“Ima onih koji dolaze da te slušaju, ali čim se od tebe udalje, pitaju one kojima je dano znanje” “Šta ono on maloprije reče?” To su oni čija je srca Bog zapečatio i koji se za strastima svojim povode.”⁶⁷ (I koje je) “i glu-hima i slijepima učinio”.⁶⁸

Među stvarima koje su mi postale nužno jasne iz upražnjavanja puta sufija bila je istinitost vjerovjesništva i njegova posebnost. I neophodno je upozoravati na njegov temelj, jer je to velika i postojana potreba.

⁶⁶ *Kur'an*, 58, 11.

⁶⁷ *Kur'an*, 47, 165.

⁶⁸ *Kur'an*, 47, 23.

ISTINITOST VJEROVJESNIŠTVA I POTREBA SVIH LJUDI ZA NJIM

Znaj da je bit čovjeka, u svojoj izvornoj stvorenosti od Boga, stvorena čistom, jednostavnom i bez znanja o svjetovima Boga Uzvišenog. A mnoštvo je svjetova, i niko ih ne može izbrojiti osim Boga Uzvišenog, kao što je rečeno: "Ne zna niko vojske tvoga Gospodara osim Njega."⁶⁹

Čovjek upoznaje svijet posredstvom opažanja, a svako je opažanje stvoreno zato da čovjek njegovim posredstvom sazna neki svijet opstojeće stvarnosti. Pod svjetovima razumijemo razne vrste bića.

Prvo što se stvara u čovjeku jest osjetilo dodira. Njime čovjek opaža razne vrste bića, kao što su toplo i hladno, vlažno i suho, nježno i grubo. No osjetilu dodira izmiču boje i zvuci; u njegovoj zbilji oni ne postoje.

Potom se stvara osjetilo vida. Njime čovjek opaža boje i likove, i ono najviše obuhvata svjetova opažajnog.

Nakon toga se u čovjeku stvara osjetilo sluha, zahvaljujući kojem čuje zvuke i napjeve.

Napokon se stvara osjetilo okusa.

I tako biva dok čovjek ne premaši svijet opažajnog i u njemu se, u dobi od oko sedam godina, razvije sposobnost razlikovanja. To je drugi stupanj njegova biva-

⁶⁹ Kur'an, 74, 31.

nja, u kojem dokučuje stvari nadodane svijetu osjetilnog a koje ne nalazi u svijetu osjetila.

Potom čovjek dopijeva do novog stupnja. Stvara se njegov razum i on spoznaje nužnosti, mogućnosti i nemogućnosti, te stvari koje nisu opstojale na ranijim stupnjevima.

Iza razuma je novi stupanj na kojem se otvaraju druge oči. Njima čovjek vidi skriveno, i ono što će se zbiti u budućnosti, i druge stvari nedostupne razumu kao što razumske spoznaje nisu dostupne moći razlikovanja, i kao što postignuća te moći nisu dostupna osjetilnom opažanju.

Ako bi se čovjeku koji se nalazi na stupnju razlikovanja predstavile razumske spoznaje, on bi ih odbio, smatrajući ih nemogućima. Isto tako, neke osobe koje se nalaze na stupnju razuma odbijaju vjerovjesničke spoznaje i smatraju ih nevjerovatnima. To je sušto neznanje, jer drže nepouzdanim ono što je na stupnju koji sami ne dosežu. Zato što nije pouzdan za njih, a nije pouzdan jer ga nisu dosegнули, on ne postoji ni istinski. Ako bi se slijepcu, koji iz prenošenja i kazivanja drugih nije ništa saznao o bojama i likovima, prvi puta reklo o tome, on to ne bi razumio niti prihvatio.

Uzvišeni Bog je svojim stvorenjima olakšao da to razumiju obdarivši ih nečim što je slično vjerovjesničkom svojstvu, a to je san. Snivač dokučuje ono skriveno što će se zbiti, bilo u jasnom obliku, bilo u nekom obliku čiji se smisao otkriva tumačenjem. No ako bi čovjeku koji nema nikakva vlastitog snivačkog iskustva reklo: "Ima ljudi koji, slično mrtvacima, gube svijest, osjećaje, sluh i vid, i koji opažaju nevidljivo!", on bi to

zanimakao i nastojao bi dokazati da je to nerazumno, tvrdeći: "Osjetilne sposobnosti su uzročnici opažanja. Ko ne opaža stvari u njihovoj prisutnosti i njihovim posredstvom, tim prije to ne može činiti kada one oslabe."

To je vrsta zaključivanja po analogiji čiju neistinitost pokazuju sama zbilja i ljudska svjedočanstva. Kao što je razum jedan od stupnjeva čovjeka na kojem postoji "oko" koje "vidi" različite vrste razumnina koje su izvan dosega osjetila, tako je i vjerovjesništvo opis stupnja na kojem postoji "oko" obdareno svjetlošću u kojoj se pokazuje nevidljivo i postaju vidljive stvari koje razum ne doseže.

Sumnja u vjerovjesništvo može se odnositi na samu njegovu mogućnost, ili na njegovo opstojanje i nužnost, ili da je ozbiljeno u jednoj određenoj osobi.

Da je vjerovjesništvo moguće, dokazano je time što opstoji. Njegovo opstojanje dokazano je opstojanjem spoznaja u svijetu koje se ne mogu predstaviti kao postignuća razuma. To je slučaj sa liječništvom i astronomijom. Onaj ko je u njih pronikao sa sigurnošću zna da su stečeni zahvaljujući božanskom nadahnuću i pomoći Uzvišenog Boga. Do njih se ne može doći opažanjem. Postoje astronomski zakoni koji se temelje na pojavama do kojih dolazi jednom u hiljadu godina. I kako bi se do toga moglo doći putem osobnog opažanja! Isto je tako sa svojstvima lijekova.

Na osnovu tog dokaza postaje jasno da je moguće da postoji put za spoznavanje tih stvari, koje razum ne doseže. To je područje vjerovjesništva, premda ne znači da je vjerovjesništvo samo njegovo predstavljanje. Dokučivanje toga što razum ne može postići jedno je

od svojstava vjerovjesništva. Ono ima i mnoga druga svojstva, a ovo spomenuto tek je kap vode u moru. Iznio sam to zato što ti znaš za nešto slično, a to je ono što dokučuješ u snu; posjeduješ također znanja te vrste u liječništvu i astronomiji, a to su čuda vjerovjesnika do kojih oni koji se služe razumom ne mogu doći razumskim naporom.

Druga svojstva vjerovjesništva spoznaju se kušanjem, slijedeći put tesavufa, ukoliko si spomenuto svojstvo razumio zahvaljujući snu kao nečem sličnom što ti je dodijeljeno, pa kada njega ne bi bilo, ne bi povjerovao u to svojstvo. Jer, ako bi vjerovjesnik posjedovao svojstvo kojem ništa slično ti ne posjeduješ i koje ti ne razumiješ u njegovom temelju, kako bi povjerovao u njega? Vjerovanje dolazi nakon razumijevanja. U tom slučaju treba stupiti na put tesavufa. Jedan dio te nadrazumske sposobnosti stječe se kušanjem, a ostalo nekom vrstom vjerovanja u ono što izmiče rasuđivanju po sličnosti, i to jedinstveno svojstvo vjerovjesništva tada je dovoljno da se povjeruje u sam temelj vjerovjesništva.

Ako ti se javi sumnja u određenu osobu – da li je vjerovjesnik ili nije -, sigurnost možeš steći upoznavajući se, bilo putem osvjedočenja, bilo putem pouzdane predaje i čuvenja, šta ona jest. Od trenutka kada upoznaš liječništvo i pravo, u mogućnosti si da prepoznaš pravnika i liječnika osvjedočivši se u to što oni jesu i saznajući njihove riječi makar ih osobno i ne poznavao. I ništa te ne sprečava da spoznaš, i to istinitom spoznajom i ne slijedeći druge, da je Šafi – Bog mu se smilovao! – pravnik, a Galen liječnik. Doista, upravo stoga

što si ispitao njihove knjige i djela, dospijevaš do nužnog znanja o tome šta oni jesu.

Isto tako, kada budeš shvatio smisao vjerovjesništva i posvetio mnogo vremena pronicanju u Kur'an i Hladis, pouzdano ćeš saznati da Muhammed – Bog mu se smilovao i mir mu podario! – stoji na najvišem stupnju vjerovjesništva.

Osvjedoči se o tome temeljito ispitujući ono što je on rekao o pobožnim djelima i njihovom djeistvu na pročišćenje srca kada je, istinu govoreći, kazao: "Ko radi što zna, njemu Bog daje znanje onoga što ne zna!"⁷⁰, i kako je imao pravo kada je kazao: "Nad pomagačem nasilnika Bog daje vlast nasilniku!"⁷¹, i da je istina u njegovim riječima: "Ko osvane sa samo jednom brigom, Uzvišeni Bog će ga poštedjeti briga ovog i budućeg svijeta!"⁷² Kada ove riječi iskušaš hiljadu, dvije hiljade, više hiljada puta, steći ćeš pouzdano znanje o kojem nema dvojbi.

Izvjescnost vjerovjesništva traži na taj način, a ne u pretvaranju štapa u zmiju i u cijepanju Mjeseca na dvoje. Jer, ukoliko takav događaj promatraš izdvojeno i ne vodeći računa o mnogim okolnostima koje ga prate, moguće je da pomisliš da su to magijski čin i priviđenje, ili pak, obmane od Boga, jer je On Onaj Koji "zabluduje koga hoće i vodi pravim putem koga hoće."⁷³

⁷⁰ Usp. bilješku 9.

⁷¹ Usp. bilješku 9.

⁷² Ibn Madže, *Sunen*.

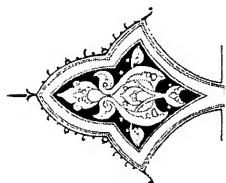
⁷³ *Kur'an*, 35, 8.

Tako će se za tebe riješiti pitanje čuda, a ako je tvoja vjera utemeljena na pouzdanom rasuđivanju o načinu javljanja čuda, tvoja vjera otklanja teškoće u raspravljanju njegovih nejasnoća i sumnje u njega. Primjer tih neobičnih pojava može biti jedan od dokaza i momenata u tvom ukupnom rasuđivanju, kada postižeš neku sigurnu spoznaju, a nisi u mogućnosti navesti njen određujući temelj. To je kao kada mnoštvo ljudi prenosi neku pouzdanu obavijest, a nije moguće navesti osobu na čijem kazivanju se temelji sigurnost u njenu vjerodostojnost. Sigurnost se ne može izvući iz cjeline lanca prenosilaca, niti za nekoga potrebno vezati, pa ipak, to je čvrsta, znana vjera.

Neposredno je iskustvo, s druge strane, poput izravnog sagledavanja i uzimanja rukom, i nalazi se samo na putu sufija.

Ovo što sam iznio o istinitosti vjerovjesništva dovoljno je za cilj koji sebi sada postavljam. I govoriću o potrebi za njim.

UZROK POVRATKA PREDAVAČKOM RADU NAKON ODUSTAJANJA OD NJEGA

Blizu deset godina ustrajavao sam u povučenosti i osami. Za to vrijeme razjasnilo mi se, nužno i zahvaljujući uzrocima koje nije moguće do kraja iznijeti, jednom na način neposrednog kušanja, jednom na način naučnog saznavanja, jednom na način vjerskog primanja, da je čovjek stvoren od tijela i srca. Pod srcem razumijevam zbilju njegovog duha, koja je sjedište spoznaje Boga, a ne krv i meso, koji su zajednički i mrtvacu i strvini. I otkrilo mi se da tijelo može biti zdravo, u čemu je njegova sreća, i da može biti bolesno, u čemu je njegova nesreća, a i da srce može biti zdravo i smireno – a spašen je “samo onaj ko čista srca Bogu dođe”⁷⁴ -, dok je bolest srca njegova propast za vjeke vjekova. Kao što je rekao Svevišnji: “Njihova su srca bolesna.”⁷⁵

Nadalje mi se otkrilo da ne znati za Boga jest uništavajući otrov, nepokoravanje Bogu i slijedenje svojih strasti uzrok je bolesti, dok je spoznaja Boga životvorni protivotrov, a pokoravanje Njemu i suprotstavljanje strastima lijek koji ozdravljuje. I shvatio sam da bez lijekova nema načina da srce ozdravi, da nestanu njego-

⁷⁴ *Kur'an*, 26, 89.

⁷⁵ *Kur'an*, 2, 10.

ve bolesti i da ono postane zdravo, kao što bez lijekova nije moguće ni ozdravljenje tijela.

Lijekovi za tijelo donose ozdravljenje odgovarajućim svojstvima koja ljudi od razuma ne spoznaju razumskim naporom već obavezno slijede liječnike, koji su ta znanja preuzeli od vjerovjesnika, a oni su, zahvaljujući vjerovjesničkom svojstvu, obznanili svojstva stvari. Isto je tako, nužnim načinom mi je postalo jasno, sa ljekovitim djelstvom pobožnih djela, čije određenje i razmjer dolaze od strane vjerovjesnika. Njihovo djelovanje ljudi od razuma ne mogu dosegnuti razumom već je nužno da slijede vjerovjesnike, koji su ta svojstva postigli u svjetlu vjerovjesništva, a ne zahvaljujući razumu.

Lijekovi su priređeni od sastojaka različitih vrsta i količina tako da su neki sastojci dva puta teži ili ih ima dva puta više, a ta razlika u količini nije bez tajne koja pripada posebnim svojstvima. Slično tome, i pobožna djela, koja su lijek protiv slabosti srca, sastavljena su od čina koji su različiti po vrsti i mjeri. Tako u namazu, uz jedno pregibanje idu dva spuštanja na tlo, a jutarnji namaz čini polovicu popodnevnog namaza. I svakako je to velika tajna, iste vrste kao i svojstva koja se može dokučiti samo u svjetlu vjerovjesništva.

U veliku glupost i neznanje zapada onaj ko putem razuma želi pokazati da su ti rasporedi mudri, ili ako zamišlja da su ustanovljeni slučajnim usaglašavanjem, a ne da u sebi sadrže božansku tajnu, koja zahtijeva samo njoj svojstveni način pronicanja.

Kao što u lijekovima postoje osnovni sastojci i oni dopunski, koji ih upotpunjavaju i od kojih svaki utječe

na djelovanje glavnih sastojaka, tako dobrovoljni namazi i namazi ustanovljeni redovnom praksom Božjeg Poslanika – Bog mu se smilovao i mir mu podario! – dopunjuju osnovne vjerske čine radi upotpunjavanja njihovog djeljstva.

U cjelini uzevši, vjerovjesnici su liječnici za bolesti srdaca. A korist od razuma i njegova samostalnog napora jest što nam to razjašnjava i što nas, posvjedočujući istinitost vjerovjesništva i sopstvenu nemoć da postigne ono što se opaža “okom” vjerovjesništva, uzima za ruku i predaje vjerovjesničkom vođenju onako kako se slijepci predaju vodičima a preplašeni bolesnici samilosnim liječnicima. Tu je granica razuma i on dotle ide; od onoga što je iza, razum je odsječen, i njegovo je samo da učini razumljivim ono što bolesniku propisuje liječnik.

To su stvari koje sam spoznao s nužnošću proisteklom iz neposrednog osvjedočenja tokom godina povučenosti i osame.

Zatim sam opazio da je oslabilo vjerovanje u temelj vjerovjesništva, u istinitost vjerovjesništva i u vladanje prema normama kako ih je razjasnilo vjerovjesništvo. Uvjerio sam se u raširenost toga među ljudima i razmatrao sam razloge ljudske slabosti i popuštanja njihove vjere. Našao sam da su četiri vrste ljudi za to odgovorne:

1. oni koji su se prepustili filozofiji;
2. oni koji su se prepustili tesavufu;
3. oni koji su prihvatili poziv o podučavanju;
4. postupci onih koji se u očima ljudi odlikuju učenošću.

Jedno vrijeme pratio sam pojedine ljude, ispitivao onoga koji se ne drži vjerozakona o njegovoj sumnji, i raspravljao o njegovom vjerovanju i intimnom mišljenju. Govorio sam mu: "Zašto si nedosljedan? Ako vjeruješ u buduću svijet, a ne pripremaš se za njega, već ga mijenjaš za ovaj prolazni svijet, to je ludost! Ako već ne mijenjaš dvoje za jedno, kako možeš mijenjati beskonačni život za izbrojive dane!? Ako pak ne vjeruješ u to, ti si onda nevjernik, i okreni se traženju vjere; razmotri šta je uzrok tvoga skrivenog nevjerovanja, a ono je tvoj unutarnji pravac i uzrok tvoje vanjske odvažnosti, iako se ti s njim ne oglašavaš, lijepo se odnosiš prema vjeri i iskazuješ poštovanje prema vjerozakonu."

Jedan bi odgovorio: "Ako bi se toga trebalo obavezno pridržavati, onda su učenjaci prvi koji treba da daju takav primjer. No jedan od najpoznatijih među uglednicima ne obavlja namaz, drugi pije vino, treći troši imetak vjerskih zadužbina i siročadi, četvrti uzima iz državne blagajne i ne susteže se od zabranjenog, peti prima mito za suđenje i svjedočenje. I tako dalje, i tome slično!"

Drugi bi tvrdio da je toliko uznapredovao u nauci tesavufa da se nalazi na stupnju na kojem nema potrebe za pobožnim činima.

Treći bi se izgovarao tuđom sumnjom, to jest sumnjom sljedbenika ibahijskog pravca⁷⁶, a oni su svi odlučili od tesavufa.

76 Sljedbenici ibahijskog pravca zastupali su radikalni liberalizam i sumnju u nepriko-snoveno važenje ustanova vjerozakona.

Četvrti, koji se družio sa talimijama, rekao bi: "Istina je sporna. Put do nje je težak. Nijedan pravac ne prednjači nad drugima. Razumski dokazi su protuslovnici. Ne može se imati povjerenje u mišljenje spekulativnih mislilaca. A pristalice podučavanja rasuđuju bez potrebe za dokazom. U tim uslovima, kako ne sumnjati u izvjesnost!?"

Peti kaže: "Moje držanje nije oponašanje. Naprotiv, ja sam proučio filozofiju i spoznao istinitost vjerovjesništva. Shvatio sam da njegovo ozbiljenje vraća ljude mudrom i vrijednom, i da je cilj vjerovanja u vjerovjesništvo da disciplinira svjetinu i spriječi je da se međusobno ubija, svađa i prepušta strastima. A ja nisam od tih priprostih neznalica pa da bi trebalo da se podvrgnem propisanim obavezama. Ja sam od mudrih ljudi, slijedim mudrost i zahvaljujući njoj vidim jasno i nemam potrebu da slijedim druge."

To je vrhunac vjerovanja onoga koji je proučavao filozofsko učenje metafizičara i poučavao se o tome iz knjiga Ibn Sinaa i Ebu Nasra Farabija. Ti ljudi prikrivaju svoju slabost islamom.

Možda ćeš vidjeti nekog od njih kako uči Kur'an, prisustvuje vjerskim skupovima i namazima, veliča riječima vjerovjesnika, a u isti mah neprekidno pije, te griješi i ružno postupa i na drugi način. I kada mu se kaže: "Zašto obavljaš namaz ako vjerovjesništvo nije vjerodostojno?", možda će odgovoriti: "Da očuvam tjelesno zdravlje, obdržim mjesni običaj, osiguram imetak i djecu." A možda će reći: "Vjerovjesnik je vjerodostojan, a vjerovjesništvo je istinito. Pa kada mu se primijeti: "Zašto onda piješ vino?", uzvrat će: "Vino je zabranje-

no zato što izaziva nasilje i mržnju, a ja sam, zahvaljujući svojoj mudrosti, od toga zaštićen. Pijući, samo želim potaknuti vlastiti duh. Uostalom, Ibn Sina je u svojoj oporuci napisao da se obavezao Bogu Uzvišenom, uz ostalo, da će veličati odredbe vjerzakona i izvršavati religijske obaveze i da neće piti vino iz užitka već radi liječenja i ozdravljenja. A njegovo najviše stanje bilo je u čistoti vjere i izvršavanju religijskih obaveza, ukoliko se izuzme pijenje vina radi izlječenja.”

Takva je vjera filozofa koji vjeru ispovijedaju, i oni su mnoge zaveli. A obmana je bila još i veća usljed slabosti prigovora onih koji su im se suprotstavili, jer su im se suprotstavili pobijanjem geometrije, logike i drugih njihovih nauka koje su, kako smo prije pokazali, razumski nužno istinite.

Upoznavši vrste ljudi čija je vjera iz spomenutih razloga oslabila do tog stupnja, uvidio sam da je moja obaveza da razotkrijem tu zabludu. Pokazati pak kakvi ti ljudi odista jesu bilo mi je lakše nego popiti gutljaj vode, jer sam mnogo puta pretresao njihove nauke i njihove puteve – mislim na puteve “sufija”, “filozofa”, “talimija” i “istaknutih učenjaka”. Postalo mi je jasno da je to neodložna obaveza u ovom vremenu. Kakvo je blago u povučenosti i osami kada je bolest sveobuhvatna, liječnici bolesni a najugledniji ljudi propadaju!

Potom rekoh u sebi: “Kada ćeš se ti dati na rasturanje te tame i na otklanjanje tog mraka, a vrijeme je slabosti i razdoblje neistine? Upustiš li se u to da odvrćaš ljude s njihovih puteva i pozivaš ih ka istini, svi savremenici će se okrenuti protiv tebe. Ako im se suprosta- viš, kako ćeš živjeti s njima? To je moguće samo u po-

voljnom vremenu i uz pomoć pobožnog i nepokolebljivog vladara.”

I povjerovao sam da mi je Uzvišeni Bog dopustio da ustrajavam u osami, stoga što sam nemoćan da obznam istinu s obrazloženjem. No Uzvišeni Bog je pobudio tadašnjeg vladara da mi, sam i bez ikakvih vanjskih utjecaja, strogo naloži da pođem u Nišapur radi otklanjanja te pomutnje. Nalog je bio tako strog da mi je prijetila teška kazna ukoliko bih odlagao njegovo izvršenje.

I palo mi je na um da je moj izgovor za osamu sada oslabio. Rekoh sebi: “Nije pravo da tvoja pobuda za povučenost bude ljenost ili sklonost ka odmaranju, traženje osobne slave ili čuvanje od ljudskih neprijatnosti. Jer sâm sebi nisi dao dozvolu zato što ti je bilo teško.”

Bog, Slavljen i Uzvišen, kaže:

“U ime Boga, Milostivog, Samilosnog! Elif Lam Mim.”⁷⁷ Misle li ljudi da će biti ostavljeni na miru ako kažu: ‘Mi vjerujemo!’ i da u iskušenja neće biti dovedeni? A Mi smo u iskušenje dovodili i one prije njih, da bi Bog sigurno ukazao na one koji govore istinu i na one koji lažu.”⁷⁸

77 *Elif Lam Mim*. Dvadeset devet sura u Kur'anu započinje slovom ili skupinom slova koja se nazivaju “otvarači sura”, “počeci sura”, “isprekidana slova”, a u novije doba se, napose u zapadnoj islamologiji, označavaju i kao “tajanstvena slova”. Kod recitiranja /”učenja” Kur’ana recitiraju/ “uče” se kao slova alfabelta. Već u prvom stoljeću islama započelo se sa pokušajima njihovog razjašnjenja i ta nastojanja su se održala sve do danas. Naporima muslimana u novije doba pridružili su se sa svojim pokušajima i nemuslimanski istraživači. U obilju različitih razjašnjenja, najčešća su ona da se radi o kraticama. Međutim, veliki je broj muslimanskih istraživača koji su zaključili da se radi o tajanstvenim slovima čije je značenje poznato samo Bogu.

78 *Kur’an*, 29, 1-3

I kaže Svemogući i Uzvišeni svome Poslaniku, a on je najpostojaniji među Njegovim stvorenjima: "A poslanici su i prije tebe lažnim smatrani, pa su trpjeli što su ih u laž ugonili i mučili sve dok im ne bi došla pomoć Naša, – a niko ne može Božje riječi izmijeniti -, i do tebe su doprle o poslanicima neke vijesti."⁷⁹

I kaže Svemoćni i Svevišnji: "U ime Boga, Milostivog, Samilosnog! Ja Sin. Tako Mi Kur'ana mudrog, ti si, uistinu, poslanik, na pravom putu, po objavi Silnoga i Samilosnoga, da opominješ narod čiji preci nisu bili opominjani pa su bili ravnodušni! Zaista se obistinila riječ o većini njih, pa oni ne vjeruju. Mi smo učinili da budu kao oni na čije smo vratove sindžire stavili sve do podbradaka, – zato su oni glava uzdignutih, i kao oni ispred kojih i iza kojih smo pregradu metnuli i na oči im koprenu stavili, – zato oni ne vide. I njima je svejedno opominjao ih ti ili ih ne opominjao, oni neće vjerovati. Tvoja opomena će koristiti samo onome koji Kur'an slijedi."⁸⁰

Posavjetovao sam se o tome sa više ljudi upućenih u nauke srca i sa neposrednim iskustvom i svi su mi preporučili da napustim ošamu i izidem iz zavije⁸¹. Uz to, i mnogi dobri ljudi imali su pouzdane snove koji su svjedočili da je takva odluka, odredbom Boga Uzvišenog, početak dobra i otrnjenja na početku ovog stoljeća⁸².

79 Kur'an, 6, 34.

80 Kur'an, 36, 181. ~~181~~ ١٨١.

81 Zavija, posebna zgrada u kojoj se sufije sastaju, vrše obrede i u kojoj najčešće bora-ve sufijski prvaci. Kod nas je uobičajen naziv tekija.

82 Početak šestog stoljeća po muslimanskom računanju vremena.

Jer, Uzvišeni Bog je obećao da će oživljavati svoju religiju na početku svakog stoljeća.⁸³

Zahvaljujući tim svjedočenjima, moja nada se učvrstila i dobri naum je nadvladao. Uzvišeni Bog mi je olakšao da donesem odluku o preuzimanju dužnosti u Nišapur u mjesecu zul-kadi 499. godine⁸⁴. Kako sam iz Bagdada otišao u zul-kadi 488, to je moja povučenost trajala jedanaest godina.

Ova odluka je odredba Boga Uzvišenog, jedno od tajnovitih Njegovih određenja na koje nisam srcem nadošao tokom svoje povučenosti, kao što nisam sâm od sebe odlučio ni da odem iz Bagdada i napustim tadašnje svoje mjesto. Bog Uzvišeni je Onaj koji mijenja srca i stanja, a "Srce vjernika je između dva prsta Boga Milostivog."⁸⁵

Sada dobro znam: ako bih se vratio podučavanju, ne bih se, zapravo, vratio. Vraćanje je povratak onome što je bilo, a u vrijeme kada sam podučavao, ja sam širio nauku kojom se stječe čast. I pozivao sam k njoj i riječima i djelom. Takav je bio moj cilj i moja namjera. Sada pak ja pozivam ka nauci zahvaljujući kojoj se ostavljaju počasti i spoznaje njihova nevažnost.

83 Prema hadisu koji bilježi Ebu Davud u *Sunenu*, i koji glasi: "Bog će slati sljedbenicima islama na koncu svake stotine godina (onoga) ko će im obnoviti njihovu vjeru." Među istaknutim ličnostima islama za koje su se kasnije generacije islamskih učenjaka saglasila da su obnovitelji islamske religije u svom stoljeću, Gazali je jedan od nekolicine onih kod kojih je postignut najviši stupanj slaganja. Međutim, sljedstvenouobičajenom razumijevanju hadisa, Gazali se smatra obnoviteljem islama u petom a ne u šestom stoljeću. (Usp. Mehmed Handžić, *Obnavljanje islama*, El-Hidaje, br. 11-12, god. VII. Prijevod hadisa preuzet je iz ovog rada.)

84 Juli-august 1106. godine po hrišćanskom računanju vremena.

85 U nešto drugačijoj verziji bilježi Tirmizi u *Džamii*.

To je moja sadašnja namjera i moj cilj, i Bog zna da je tako. Želim da sebe i druge učinim boljima, no ne znam da li će mi se želja ispuniti ili ću završiti život ne postigavši cilj. Ipak vjerujem vjerom izvjesnom i zasnovanom na osvjedočenju, da "nema snage ni moći osim u Boga Moćnog i Uzvišenog", da se ja ne pokrećem već da me On pokreće, da ja ne djelujem već da On mnome djela. I molim Ga najprije da mene učini boljim i da potom mnome popravlja druge, da mene vodi i da me potom učini vodičem drugima, da mi istinu učini odista vidljivom i da mi podari da je slijedim, da mi pokaže zabludu i da mi podari da se nje klonim!

Sada ćemo se vratiti uzrocima slabljenja vjere ukazujući na način da se ljude vodi pravim putem i da ih se spasi od propasti.

Što se tiče onih koji izazivaju pomutnju usljed onoga što su čuli od talimija, lijek je u našoj knjizi *Ispravno mjerilo*, i o tome ne moramo duže govoriti u ovoj poslanici.

Što se tiče onih koji su zavedeni obmanama ibahija, njihove zablude smo razvrstali u sedam vrsta i razobličili ih u djelu *Alkemija sreće*⁸⁶

86 *Alkemija sreće* (*Kimija es-seade*). Jedan od popularnih manjih Gazalijevih spisa. Napisao ga je prvotno na persijskom. Sačuvan u velikom broju rukopisa i na persijskom i na arapskom. Objavljen više puta na persijskom (Kalkuta, Lukna) i na arapskom (Kairo, Bejrut). Preveden na turski, engleski, njemački, bosanski (Ebu Hamid Muhammed el-Gazali, *Alkemija sreće*, preveo sa arapskog Salih Bradović, Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva, br. 5, Sarajevo 1982, str. 521-532).

Što se tiče onih čija je vjera, zato što su slijedili filozofiju, pomućena dotle da zaniječu čak i temelj vjerovjesništva, već smo govorili o istinitosti vjerovjesništva i njegovoj nužnoj opstojnosti, dokazujući to opstojanjem nauke o svojstvima lijekova, zvijezda i drugoga. Uveli smo ovu prethodnu studiju upravo iz tog razloga. Poslužili smo se dokazom iz posebnih svojstava liječništva i astronomije, jer je on svojstven samoj biti tih nauka. No s umijećem nauka, kao što su astronomija, liječništvo, prirodnoznanstvo, magija, sudboznanstvo, svakom naučniku možemo razjasniti dokaz vjerovjesništva primjerom iz njegove nauke.

Onaj pak ko na riječima priznaje vjerovjesništvo i izjednačava propise vjerozakona sa mudrošću, taj, zapravo, zbiljski poriče vjerovjesništvo. On vjeruje samo kakvom bilo mudracu rođenom u znaku neke zvijezde koja određuje da ga se slijedi. A u tome nema ništa od vjerovjesništva.

Naprotiv, vjera u vjerovjesništvo je priznavanje izvjesnosti jednog nadrazumskog stupnja na kojem se otvara oko kojim se opaža nešto posebno prema čemu je razum nemoćan onako kako je sluh nemoćan za opažanje boja, vid za opažanje zvukova, a sva osjetila za opažanje razumnina.

A ako on to ne dopušta, mi smo iznijeli dokaz da je taj stupanj ne samo moguć, već i da postoji. A ako dopušta, onda priznaje da ovdje postoje stvari koje se nazivaju posebnim i koje razum, usljed toga što ih ne može obuhvatiti u njihovom temelju, proglašava lažnim i sudi da su besmislene.

Šestina drahme⁸⁷ opijuma smrtonosan je otrov, jer usljed svoje izuzetne hladnoće zaleđuje krv u žilama. Za onoga ko se drži nauke o prirodi, svako složeno tijelo postaje hladno stoga što je sastavljeno od vode i zemlje kao hladnih elemenata. Poznato je, međutim, da cijeli ritlovi⁸⁸ vode i zemlje ne mogu u tijelu izazvati takvu hladnoću. Ispričamo li to prirodnjaku koji to nije neposredno iskusio, reći će: "To je nemoguće, a dokaz nemogućnosti je u tome što opijum sadrži vatru i zrak, dakle, elemente koji nikako ne mogu uvećati hladnoću. Štaviše, ako bismo pretpostavili da je sve samo voda i zemlja, ni tada se ne bi mogla javiti tako pretjerana hladnoća. Kako onda da do toga dovedu dva toplu elementa!?" I smatraće to dokazom.

Većina filozofskih dokaza u prirodnim naukama i u metafizici pripada toj vrsti. Filozofi stvari predstavljaju po mjeri vlastitih nalaza i poimanja, a ono što ne mogu s tim usaglasiti pretpostavljaju kao besmisleno.

Kad istinit san ne bi bio tako uobičajen, pa kad bi neko ustvrdio da upoznaje skriveno dok mu osjetila miruju, ljudi sa takvim razumom to bi posigurno zaniijekali.

I ako bi se reklo nekom od njih: "Je li moguće da na ovom svijetu bude neka stvar veličine zrna, koja bi, stavljena u neki grad, progutala cijeli taj grad i potom pojela samu sebe, pa da ne ostane ništa ni od grada ni od onoga što je u njemu, niti od nje same?", odgovorio

87 Mjerna jedinica; jedna *drahma* jednaka je 3,13 grama.

88 Jedan *ritl* jednak je 144 *drahme*.

bi: “To je nemoguće, to je gomila besmislenih riječi!”
A takav je slučaj sa vatrom, iako to niječe onaj ko vatru
nije vidio kada je za nju čuo.

Mnoga poricanja čudesa budućeg svijeta bliska su
takvom poricanju.

Reći ćemo zato prirodnjaku: “Bio si prinuđen da
priznaš kako je opijumu svojstveno da rashlađuje,
premda se to ne slaže s razumskim saznanjima o priro-
di. Zašto onda ne bi bilo moguće da propisi vjerozako-
na imaju svojstva da liječe i pročišćavaju srca, svojstva
koja se ne mogu dokučiti razumskom mudrošću niti se
uopšte mogu sagledati do li okom vjerovjesništva?”

Oni, štaviše, u svojim knjigama dopuštaju i čudnija
svojstva. A jedno je od tih čudnih svojstava postupak
pomaganja trudnici koja ima teškoće kod porođaja. Na
dva komada tkanine, nakvašena vodom, napiše se
sljedeće:⁸⁹

DĀL	TĀ	BĀ
DŽĪN	HĀ	ZĀL
ḤĀ	ELIF	VĀV

4	9	2
3	5	7
8	1	6

د	ط	ب
ج	هـ	ز
ح	ا	و

٤	٩	٢
٣	٥	٧
٨	١	٦

Porodilja se zagleda u njih, stavi ih pod noge, i novorođenče požuri s izlaskom. Oni to priznaju kao moguće i navode u knjizi *Čudesna svojstva*⁹⁰. Taj crtež ima devet kvadrata u kojima su odgovarajuće brojke čiji zbir, u svakom pojedinom redu, iznosi petnaest, sabirale se one uzduž, poprijeko ili ukoso.

Volio bih znati ko može u to povjerovati, a da potom vlastiti razum ne učini spremnim da prizna kako se u tome što jutarnji namaz ima dva, podnevni četiri i predvećernji tri pregibanja, nalaze svojstva koja se ne mogu saznati putem filozofskog umovanja. Razlog je tome različitost doba dana, a ta svojstva se spoznaju pomoću svjetlosti vjerovjesništva.

No čudna je stvar; ako bismo promijenili način tumačenja i izrazili se jezikom astrologa, oni bi pojмили različitost tih doba dana. Možemo reći, na primjer: Ne dešava li se da se horoskop mijenja već prema tome je li Sunce na sredini neba, u izlasku ili na zalasku!? Zar u svojim horoskopima oni ne uzimaju te promjene kao osnov za različite terapije ili trajanje života i čas smrti!? A nema nikakve razlike u tome da li je Sunce skriveno ili je u zenitu, da li je zašlo ili zalazi! Postoji li onda način da neko od njih u to povjeruje a da to nije čuo u tumačenju astrologa, čak i onoga koji ga je prevario stotinu puta, i kome on također ne vjeruje sve dotle dok astrolog upravo njemu ne kaže: "Kada Sunce bude na

90 *Čudesna svojstva* (*Adžaib el-havas*). Nismo ustanovili o kakvom i o čijem djelu se radi. Djelo s tim naslovom ne spominje se niti u *Geschichte der arabischen Literatur* C. Brockelmann (Leyden, 1943-49), niti u *Tarih et-turas el-arebijj* Fuada Sezgina (El-Mektebe el-arebijje es-suudijje, 1982-84.)

sredini neba i u njega bude gledala ta i ta zvijezda, a tvoj horoskop je u znaku tog i tog sazvežđa, i ti u tom trenutku obučeš novu odjeću, bićeš ubijen u toj odjeći!”

On sigurno neće obući novu odjeću u tom trenutku, makar stradao od hladnoće i makar što je to čuo od astrologa za kojeg zna da ga je već bezbroj puta prevario.

Htio bih znati ko može učiniti vlastiti razum spremnim da prihvati te neobičnosti, i prinuditi ga da ih spozna kao svojstva čije je spoznavanje, zapravo, čudesna sposobnost pojedinih vjerovjesnika; kako, dakle, može taj čovjek zaniijekati nešto slično tome što čuje iz kazivanja vjerovjesnika, istinitog vršioca čudesa za kojeg ne zna da je ikada slagao?

Ako filozof zanijeće mogućnost tih svojstava u broju sastavnih dijelova namaza, bacanju kamenčića⁹¹, broju sastavnih dijelova obreda hadža i ostalih vjerskih dužnosti, on neće naći nikakve temeljne razlike između njih i između svojstava lijekova i zvijezda.

On može reći: “Imam neko iskustvo u stvarima astronomije i liječništva, i za neke elemente nauke ustanovio sam da su istiniti. Stoga se vjerovanje u njih u meni učvrstilo i moje srce je izgubilo svaku sklonost da ih se kloni i da na njih gleda s nepovjerenjem. Vjerovjesništvo nisam iskusio, pa kako da znam da postoji i da vjerujem da je istinito?” Ako priznam da je to moguće, reći ću: “Ti doista ne odbijaš da povjeruješ u ono što nisi iskusio, već si to čuo od ljudi koji su to iskusili i koje slijediš. Pa poslušaj riječi vjerovjesnika!

91 Bacanje kamenčića, *remj*, jedan od obrednih dijelova hadža.

Oni su iskusili i osvjedočili se u istinitost svega što vjerovakon obznanjuje. Slijedi njihov put pa ćeš se i sam osvjedočiti u nešto od toga!”

Uz to kažem: “Čak i ako to ne iskusiš, tvoj razum presuđuje da se u to nužno mora vjerovati i da ga se neopozivo mora slijediti. Pretpostavimo da postoji čovjek, odrastao i razuman, koji nije iskusio bolest i koji se razboli. Pretpostavimo da on ima oca, brižnog i samilosnog znalca liječništva, o čijem poznavanju liječništva on sam sluša od djetinjstva. Otac mu pripremi lijek i kaže: ‘Ovo je dobro za tebe, izliječiće te od bolesti.’ Šta će tada od njega zahtijevati njegov razum, makar lijek bio gorak i neprijatnog okusa? – Da ga uzme, ili da ga odbije i kaže: ‘Ja ne razumijem ljekovitost tog lijeka, nikada ga još nisam iskusio! Nema sumnje, ako bi on tako postupio, ti bi ga smatrao glupakom. A upravo tako glupim izgledaš ti usljed svoje nepovjerljivosti u očima ljudi koji jasno vide.”

Kažeš li: “Kako ću ja spoznati brižnost, samilost i znanje Vjerovjesnika – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – zahvaljujući tom primjeru iz liječništva?”, odgovoriću: “Kako si spoznao brižnost i samilost svoga oca, s obzirom da to nije stvar osjetila!? Spoznao si je znajući okolnosti njegovog života i osvjedočivši se u njegovo ukupno djelovanje, i to znanjem nužnim i neporecivim.”

Ko je razmatrao riječi Božjeg Poslanika – Bog ga blagoslovio i mir mu podario! – i ono što se u predajama navodi o njegovoj brizi da uputi ljude, njegovoj blagosti u vođenju ljudi, iskazanoj u mnogovrsnim blagim postupanjima, nježnosti sa kojom je poboljša-

vao njihove karaktere i popravljao njihove odnose, i uopće sve ono što čini boljom njihovu religiju i njihov život na ovom svijetu, taj čovjek će nužno spoznati da je brižnost Božjeg Poslanika prema svojim sljedbenicima veća od brižnosti oca spram svoga djeteta.

Kada taj isti dublje razmotri čudesna djela koja su se u njegovom slučaju otkrila, čudesa nevidljivog koja su se kroz njegova usta obznanila u Kur'anu i u hadisima, te njegova kazivanja o Posljednjem danu, skupa sa ispunjenjem tih predskazivanja, tada će taj nužno saznati da je Božji Poslanik dosegao stupanj iznad razuma, na kojem se u njemu otvorilo oko pomoću kojeg se otkriva nevidljivo, koje je dostupno samo odabranima, i spoznaju stvari nedostupne razumu. Time se postiže nužno znanje o iskrenosti Božjeg Poslanika – blagoslovio ga Bog! Pa pokušaj! Promišljaj Kur'an i izučavaj hadise, i postaće ti to sasvim jasno!

To je dovoljno upozorenje pristašama filozofiranja. Iznio sam ga smatrajući da je u ovom vremenu naročito potrebno.

Što se četvrtog uzroka oslabiljenosti vjere tiče, a to je loš način života znalaca vjere, izlječenje od te bolesti zahtijeva tri stvari:

Prva je da treba sebi da kažeš da znalac vjere, za kojeg smatraš da jede zabranjeno, zna da je zabranjeno vino, svinjsko meso, lihva, štaviše, da je zabranjeno ogovaranje, laganje, klevetanje. I ti sam to znaš, pa ipak to činiš, ne zato što ne vjeruješ da je to grijeh već toga što te tvoja strast svladala. A strast vjerskog učenjaka je kao tvoja strast, svladala ga je kao što je tebe svladala tvoja. To što on zna druge stvari povrh toga, razlikuje

ga od tebe, ali to ne znači da treba više da se uzdržava od zabranjenih djela. Mnogi ljudi koji vjeruju u liječništvo ne mogu se uzdržati od uzimanja voća i hladne vode, premda im je to liječnik zabranio. I niko ne dokazuje da to nije štetno, ili da vjera u liječništvo nije valjana. Griješenje znalaca vjere nema drugog uzroka.

Druga je stvar da se kaže običnom čovjeku: "Treba da znaš da vjerski učenjak uzima svoje znanje kao vlastito blago za budući svijet, te misli da će ga njegovo znanje spasiti i da će mu biti pomagač, štaviše, da će se usljed vrijednosti njegova znanja posredovati za njegova loša djela. Pa ako njegovo znanje može biti dodatni dokaz protiv njega, ono isto tako može da ga podigne na viši stupanj. To je moguće, i on će se, bude li zapostavljao djela, pozivati na znanje. A što ćeš ti, obični čovječe, ako se ugledaš u njega, pa zapostaviš djela, a nemaš znanja? Propašćeš usljed lošeg postupanja, a za tebe se neće posredovati."

Treća je stvar, a ona je istina, da istinski znalac vjere griješi samo iz nepromišljenosti; on uopšte ne ustrajava u grijehu, jer istinita nauka je ona koja nas uči da je grijeh otrov koji upropaštava, te da je onaj svijet bolji od ovog svijeta. A ko to sazna, ne prodaje ono što je dobro za nešto manje vrijedno. Do tog znanja ne dolazi se niti jednom od onih nauka kojima se bavi većina ljudi. Usljed toga te ljude njihovo znanje samo čini odvažnijima kada griješe prema Bogu Uzvišenom.

Što se tiče istinitog znanja, kod onoga ko ga posjeduje, ono uvećava strepnju, strahopoštovanje i nadu, a to se isprečuje između njega i grijeha, osim u trenucima nesmotrenosti koje čovjek, s vremena na vrijeme,

ne može izbjeći. No to ne upućuje na slabost vjere. Vjernik, kada pogriješi, kaje se. Daleko od toga da on u tome ustrajava ili to veliča.

Eto, to sam htio iznijeti kao osudu filozofa i talimija, o šteti koja dolazi od njih i o šteti koja dolazi od onih koji ih pobijaju na krivi način.

Molimo Boga Uzvišenog da nas uvrsti među one koji su Mu dragi i koje je On odlikovao, koje vodi istini, koje upućuje i nadahnjuje da Ga zazivaju sve dotle dok Ga ne mognu zaboravljati, koje čuva od zla u njima samima sve dotle dok im ne mogne ništa biti draže od Njega, koje spašava u njima samima sve dotle dok ne mognu obožavati nikoga osim Njega!

UZ OVAJ PRIJEVOD

Ovaj prijevod *Izbavljenje od zablude* učinjen je po izdanjima izvornika koja su priredili Mustafa Ebul-Ula i Muhamed Džabir (*El-munkiz min ed-dalal*, Kairo 1973) i Abdul-Halim Mahmud (*El-munkiz min ed-dalal*, Bejrut 1979). Za sporna mjesta izvršeno je naknadno sravnjivanje sa tekstom izvornika u redakciji Džemila Salibe i Kamila Ijada (izdanja: Džemil Saliba i Kamil Ijad, *El-munkiz min ed-dalal*, Bejrut 1983; Ferid Džeber, *El-munkiz min ed-dalal*, arapski izvornik i francuski prijevod, Bejrut 1969). Korišteni su ruski prijevod A. V. Sagadejeva (u knjizi: S. N. Grigorijan, *Iz istorii filosofii Srednej Azii i Irana /VII-XII vv./*, Moskva 1960) i engleski prijevod W. Montgomery Watta (*The Faith and Practice of Al-Gazali*, Lahor 1963).

Glavni izvor za bilješke o izdanjima i prijevodima Gazalijevih djela bila je bibliografija Gazalijevih spisa Abdurahmana Bedevija *Muellefat el-Gazali*, Kuvajt 1977, te bibliografija izdanja islamskog nasljeđa na arapskom, koju je priredio Abduldžebbar Abdurahman, *Et-turas el-arebi el-islami*, Basra 1982.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
UVOD	9
ZAPADANJE U SKEPTICIZAM I PORICANJE ZNANJA	19
Vrste tragalaca	24
NAUKA KELAMA: NJEN CILJ I POSTIGNUĆE	25
FILOZOFIJA	29
Vrste filozofa koje treba smatrati nevjerničkim.	31
Podjela filozofskih nauka	34
UČENJE TALIMIJA I NJIHOVA ŠTETNOST	49
PUTEVI SUFIJA	61
ISTINITOST VJEROVJESNIŠTVA I POTREBA SVIH LJUDI ZA NJIM	71
UZROK POVRATKA PREDAVAČKOM RADU NAKON ODUSTAJANJA OD NJEGA	77
UZ OVAJ PRIJEVOD	97

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
U D K 821.411.21-94
U D K 297:141.33
IZBAVLJENJE OD ZABLUDE / Ebu Hamid el-Gazali /
[prijevod i bilješke Hilmo NEIMARLIJA]. - Visoko:
Neimar, 1998. - 104 str. ; 24 cm
Prijevod djela: El-munkiz min ed-dalal. -
Predgovor: str. 5-7. - Bilješke uz tekst
ISBN 9958-9661-0-7
I. El-Gazali, Ebu Hamid vidi Al-Ghazali

Mišljenjem Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj:
02-413-3914/98., od 30.07.1998. godine,
knjiga "Ebu Hamid el-Gazali: IZBAVLJENJE OD ZABLUDE", Hilme Neimarlije
je proizvod iz člana 19. tačke 13. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga
na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.

